

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

№ 4, ТОМ 8, 2023

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

**ҚАЗАҚСТАН
ШЫҒЫСТАНУЫ**
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
№ 4, ТОМ 8, 2023

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

**КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ**
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
№ 4, ТОМ 8, 2023

2023

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**KAZAKHSTAN ORIENTAL
STUDIES**

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 4, VOL 8, 2023

Ғылыми журнал
Журнал 2022 жылдан
бері шығады

Құрылтайшы және
баспагер:

Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану
институты

Редакция мен
баспагер мекен
жайы:

Заңды мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Шевченко к-сі 28,
050010

Нақты мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Құрманғазы к-сі 29,
050010

Журнал Қазақстан
Республикасы
Ақпарат және
қоғамдық даму
министрлігінде 2021
жылдың 16
тамызында
тіркелген, куәлік
№KZ54VPY00039118

«ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ»
№ 4, ТОМ 8, 2023

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология
ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының бас директоры
(Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Байдаров Еркін Ұланұлы, философия
ғылымдарының кандидаты, доцент, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми
қызметкері, (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Белгожа Ернұр Қуатұлы, тарих
ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының ғалым-хатшысы (Алматы,
Қазақстан)

Научный журнал

**Журнал издается с
2022 года**

**Учредитель и
издатель:**

Институт
востоковедения
имени Р.Б.
Сулейменова

**Адрес редакции и
учредителя:**

Юридический адрес:
Казахстан г.
Алматы, ул.
Шевченко 28,
050010

Фактический адрес:
Казахстан, г.
Алматы, ул.
Курмангазы 29,
050010

**Журнал
зарегистрирован в
Министерстве
информации и
общественного
развития
Республики
Казахстан от 16
августа 2021 года,**

**«КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ»
№ 4, ТОМ 8, 2023**

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор
филологических наук, генеральный директор
Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова
(Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Байдаров Еркин Уланович, кандидат
философских наук, доцент, ведущий научный
сотрудник Института востоковедения имени Р.Б.
Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Белгожа Ернур Куатулы, кандидат
исторических наук, ученый-секретарь Института
востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы,
Казахстан)

Scientific journal

**The journal has
been published since
2022**

**Founder and
publisher:**

R.B. Suleimenov
Institute of Oriental
Studies

**Editorial office and
founder address:**

Legal address:
Kazakhstan Almaty,
st. Shevchenko 28,
050010

Actual address:
Kazakhstan, Almaty,
st. Kurmangazy 29,
050010

**The journal was
registered with the
Ministry of
Information and
Public Development
of the Republic of
Kazakhstan on
August 16, 2021,
certificate no.
KZ54VPY00039118**

**«KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES»
№ 4, VOL 8, 2023**

Chief Editor:

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology, General
Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
(Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:

Yerkin Baidarov, Candidate of Philosophical
Sciences, Associate Professor, Leading Researcher at the R.B.
Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Yernur Belgozha, Candidate of Historical Sciences,
Scientific Secretary of the R.B. Suleimenov Institute of
Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Байдаров Еркін Ұланұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Белғожа Ернұр Қуатұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы Қазақстан)

Техникалық редактор:

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының қоғаммен байланыс жөніндегі маманы (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасының мүшелері:

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Республикалық тарихи материалдарды зерттеу ақпараттық орталығының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ұйғыртану орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Ким Герман Николаевич, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азия зерттеулер институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Мұқаметханұлы Нәбижан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, «Астана» халықаралық ғылыми кешенінің Қытай және Азия зерттеулер орталығының жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, экономика ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Томохико Уяма, Хоккайдо университетінің Славян зерттеулер орталығының профессоры, PhD (Саппоро, Жапония)

Чэн Ян, Шанхай жаһандық басқару және аймақтық зерттеулер академиясының атқарушы президенті, Шанхай халықаралық зерттеулер университетінің профессоры, PhD (Шанхай, Қытай)

Ли Джу-Юн, Торонто университетінің профессоры, PhD (Торонто, Канада)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Исламабад халықаралық ислам университетінің Исламтану институтының бас директоры, профессор (Исламабад, Пәкістан)

Атабаки Тоурадж, Нидерланды Корольдігі Өнер және ғылым академиясының Халықаралық әлеуметтік тарих институтының профессоры, PhD, (Амстердам, Нидерланды)

Батырхан Болатбек Шәденұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Алматы, Қазақстан)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкент мемлекеттік шығыстану университеті, Қытай тарихы, мәдениет, саясат және экономика кафедрасының меңгерушісі, саясаттану ғылымдарының кандидаты (Ташкент, Өзбекстан)

Масабаев Қанат Ізімұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Әмірбекова Сағыныш Көпеновна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының докторантура мен магистратура бойынша ғалым хатшы (Алматы, Қазақстан)

Редакционная коллегия:

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор филологических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Байдаров Еркин Уланович, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат философских наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Белгожа Ернур Куатулы, ученый секретарь Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук (Алматы, Казахстан)

Технический редактор:

Турлыгожаева Алтынгуль Дуйсеновна, специалист по связям с общественностью Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Члены редколлегии:

Абусейтова Меруерт Хуатовна, директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов при Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Алматы, Казахстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ким Герман Николаевич, директор Института азиатских исследований КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Набижан Мукаматханулы, директор Центра исследований современного Китая КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, руководитель Центра Китайских и Азиатских исследований Международного научного комплекса Астана, доктор политических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Дуйсен Галымжан Мустахимулы, заместитель генерального директора по науке Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор экономических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Томохико Уяма, профессор Центра славянских исследований при Университете Хоккайдо, PhD (Саппоро, Япония)

Чэн Ян, PhD, профессор, Исполнительный президент Шанхайской академии глобального управления и региональных исследований Шанхайского университета международных исследований (Шанхай, Китай)

Ли Джун-Юн, PhD, профессор Университета Торонто (Торонто, Канада)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Генеральный директор Института исламских исследований Международного исламского университета, профессор (Исламабад, Пакистан)

Атабаки Тоурадж, PhD, профессор Международного института социальной истории Королевской академии искусств и наук Нидерландов (Амстердам, Нидерланды)

Батырхан Болатбек Шәденулы, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, PhD (Алматы, Казахстан)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкентский государственный университет востоковедения, заведующая кафедрой Истории, культуры, политики и экономики Китая, кандидат политических наук (Ташкент, Узбекистан)

Масабаев Канат Изимович, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Амирбекова Сагынш Копеновна, ученый секретарь по докторантуре и магистратуре Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philology, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Science Editor:

Baidarov Yerkin, Leading Researcher of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Belgozha Yernur, Scientific Secretary of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences (Almaty, Kazakhstan)

Technical editor:

Turlygozhayeva Altyngul, Public Relations Specialist at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Members of the Editorial Board:

Abuseitova Meruert, Director of the Republican Information Center for the Study of Historical Materials of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Karimova Risalat-Bibi, Head of the Uighur Studies Center of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kim German, Director of the Institute of Asian Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Nabizhan Mukhametkhanuly, Director of the Center for Studies of Modern China of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana, Chief researcher of the Institute of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Head of the Center for Chinese and Asian Studies of the International Scientific Complex Astana, Doctor of Political Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Duisen Galymzhan, Deputy Director General for Science of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Economics, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Tomohiko Uyama, Professor of the Slavic-Eurasian Research Center at Hokkaido University, PhD (Sapporo, Japan)

Cheng Yang, Executive President в Shanghai Academy of Global Governance and Area Studies, Shanghai International Studies University, PhD, Professor (Shanghai, China)

Lee Joo-Yup, Professor of the University of Toronto, PhD (Toronto, Canada)

Zia-Ul-Haq Mohammed, General Director of the Institute of Islamic Studies of the International Islamic University, Professor (Islamabad, Pakistan)

Atabaki Touraj, Professor at the International Institute for Social History of the Royal Academy of Arts and Sciences of the Netherlands, PhD (Amsterdam, the Netherlands)

Batyrkhan Bolatbek, Leading researcher of the R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD, (Almaty, Kazakhstan)

Nikolaeva Kamilla, Head of the Department of Chinese History, Culture, Politics and Economics of the Tashkent State University of Oriental Studies, Candidate of Political Sciences (Tashkent, Uzbekistan)

Masabaev Kanat, Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Amirbekova Sagynysh, Academic Secretary for Master's and Doctoral Studies, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, (Almaty, Kazakhstan)

МАЗМҰНЫ

Алғысөз..... 16

Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениеті

Хизметли С.

Ориентализмнің қалыптасуы, дамуы және тармақтары..... 21

Хафизова К.Ш.

Қазақстанда қытай тілін үйретудің басталуы..... 31

Шығыс елдері қарым-қатынастары

Дүйсен Ғ.М.

Инвестициялар және ресурстар саласындағы Орталық Азия-Үндістан ынтымақтастығының перспективалары: туризм-рекреациялық сектор үшін тәжірибе..... 41

Сарқытқан Қ., Карипжанов Н., Тұрлығожаева А.

Қазақстан - Қытай қатынастары: этникалық қазақтардың географиясы және көші-қоны аясында..... 53

Әмірбекова С.К., Байдаров Е.У.

Араб және қазақ фразеологизмдеріндегі «туысқандар» концептісі..... 69

Ли Цянь., Ниеталина Г.

Орро компаниясын басқару әдістері және оның ТМД нарығындағы қызметі..... 80

Шығыс филологиясы

Омаров Б.Ж.

Қазақ ертегілері мен үнді әдеби ескерткіштеріндегі көшпелі сюжеттер..... 87

Камалов А.К.

Ұйғыр халық әндері Қошақ Жетісу ұйғырларының 1916 жылғы көтеріліске қатысуы туралы..... 99

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Предисловие</i>	16
История и культура Восточных стран	
Хизметли С. <i>Становление, развитие и ветви ориентализма</i>	21
Хафизова К.Ш. <i>Начало изучения китайского языка в Казахстане</i>	31
Страны Востока в международных отношениях	
Дуйсен Г.М. <i>Перспективы Центральноазиатско-Индийского сотрудничества в сфере инвестиций и ресурсов: опыт для туризмо-рекреационного сектора</i>	41
Саркытқан К., Карипжанов Н.А., Турлыгожаева А.Д. <i>Казахстанско-Китайские отношения: в рамках географии и миграции этнических казахов</i>	53
Амирбекова С.К., Байдаров Е.У. <i>Концепт «родственники» в арабских и казахских фразеологизмах</i>	69
Ли Цянь, Ниеталина Г. <i>Методы управления компанией Орро и ее деятельность на рынке СНГ</i>	80
Восточная филология	
Омаров Б.Ж. <i>Кочевые сюжеты казахских сказок и индийских литературных памятников</i>	87
Камалов А.К. <i>Уйгурские народные песни Қошақ об участии уйгуров Семиречья в восстании 1916 года</i>	99

CONTENT

Foreword	16
History and culture of the Eastern countries	
Hizmetli S. <i>Formation, development and branches of orientalism</i>	21
Khafizova K.Sh. <i>Starting studying chinese language in Kazakhstan</i>	31
The countries of the East in international relations	
Duisen G.M. <i>Prospects for Central Asia – India cooperation in the sphere of investment and resources: an experience for tourism and recreation sector</i>	41
Sarkytkan K., Karibzhanov N., Turlygozhayeva A.D. <i>Kazakhstan-China relations: Within geography and migration of ethnic kazakh</i>	53
Sagynysh A.K. Baidarov Ye.U. <i>Concept of «relative» in arabic and kazakh phraseological units</i>	69
Li Qian. Nietalina G. <i>Management methods of the Oppo company and its activities in the GIS market</i>	80
Oriental Philology	
Omarov B.Zh. <i>Nomadic plots in kazakh fairy tales and indian literary monuments</i>	87
Kamalov A.K. <i>Uygur folk songs Koshah about the participation of the uygurs of Semirechye in the uprising of 1916</i>	99

АЛҒЫСӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізгі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика.

Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б.

Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге мамандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Сонымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты – Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр.

Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді.

Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (хабаршы) шығару.

Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстану ғылымы» атты журнал шығаруды қолға алды. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докторанттардың шығыстану ғылымының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты, сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады.

Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Сіздерден тың да сүбелі еңбектер күтеміз.

Дукен Мәсімханұлы

Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, комплексно исследующая историю, экономику, язык, этнографию, культуру, религию, философию, памятники материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для данной науки используется термин «ориенталистика», то есть, это второе название востоковедения.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные области, как: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Востоковедению присущ процесс рассмотрения стран Азии и Северной Африки, изнутри разделив на отрасли и регионы. Исходя из этого, имеются специализации по исследованию истории, экономики, литературы и языка стран Востока, например: историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим, религия, философия, культура стран Азии и Северной Африки рассматриваются, классифицируясь по отдельным отраслям. К примеру, экспертиза по современным политическим проблемам арабских стран или исследование экономических отношений Китая со странами Центральной Азии.

Ныне, ареал исследований востоковедения расширился и основной его целью является углубленное исследование по сей день искаженной истории и духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада Востока и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. А также, перед востоковедением поставлена задача – уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В нашей стране есть Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова при Министерстве Науки и высшего образования Республики Казахстан, непосредственно занимающийся наукой востоковедения. Научный центр с историей более, чем четверть века, проводит системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, историко-культурные, социально-экономические, политические, конфессиональные, а так же, цивилизационные и межкультурные аспекты взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая армия востоковедов. Также, масштаб международных связей Института очень широк. Ученые Института тесно работают с крупными научными центрами и ведущими учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (вестник) Института.

В связи с этим, с 2022 года, Институт приступил к изданию журнала «Казахстанское востоковедение». В журнале будут опубликованы работы отечественных и зарубежных известных ученых, магистрантов и докторантов, посвященные актуальным вопросам востоковедения, в которых рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной Африки, а также, историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Всех специалистов по данной отрасли приглашаем к творческому сотрудничеству.

Ждем от вас оригинальных и интересных работ.

Дукен Масимханулы
Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор.

FOREWORD

Oriental Studies (Orientalism) is the science comprehensively exploring the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of the material and spiritual culture of Asia and North Africa. This is the principal definition of it. The term "Orientalism" is used for this science, i.e. it is the second name of oriental studies.

Inside Oriental Studies is subdivided into regional fields such as: Egyptology, Semitology, Assyriology, Arab Studies, Sumerology, Urartology, Qomran Studies, Malay Studies, Iranian Studies, Turkology, Sinology, Mongolian Studies, Indology, Japanese Studies, etc..

Oriental Studies is inherent in the process of looking at the countries of Asia and North Africa by dividing them into branches and regions from inside. Based on this, there are specialisations for the study of the history, economy, literature and language of Eastern countries, for example: orientalist historian, orientalist linguist, etc. At the same time, religion, philosophy and culture of Asian and North African countries are also examined, being classified into separate branches. For example, expertise on contemporary political issues in Arab countries or research on China's economic relations with Central Asian countries.

Today, the area of Oriental studies has expanded and the main objective is to study the distorted history and spiritual and cultural wealth of the Eastern and Central Asian countries, in particular our country, to specify and define the contribution of the East and the Turkic world in the development of the world civilization. In addition, the Oriental studies have the task of counterbalancing the dialogue between different civilizations and finding equitable solutions for a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

In our country, there is the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies under the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan is directly engaged in the science of Oriental Studies. The scientific centre with a history of more than a quarter of a century, conducts systematic fundamental and applied research into the countries of Asia and North Africa, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and the countries of the East.

The Institute is host a large army of Orientalists. Also, there is a very large scale of international ties of the Institute. The researchers of the Institute work closely with major research centres and leading scientists in many countries of the world. And all this puts on R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies a big task - to publish its own scientific publication (bulletin) of the Institute.

In this regard, since 2022, the Institute has started to publish the journal "Oriental Science of Kazakhstan". The journal will publish the works of domestic and foreign renowned scientists, undergraduates and doctoral students on current issues of Oriental Studies, which address the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic politics of Asia and North Africa, as well as, historical, cultural, socio-economic, political, religious relations between Kazakhstan and the countries of the East.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only to the scientific community, but also to a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are looking forward to original and significant works from you.

Duken Massimkhanuly
Chief Editor, Director General
R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,
Doctor of Philological Sciences, Professor.

Хизметли С.*Kazakh-Turk International Academy, Алматы, Қазақстан**E-mail: ydu2006@mail.ru*

ОРИЕНТАЛИЗМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ДАМУЫ ЖӘНЕ ТАРМАҚТАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада ориентализмнің дамуы, тарихы және оның мақсаттары қарастырылған. Ориентализмнің қалыптасуын еуропалық философтар мен ғалымдар Таяу Шығыс, Азия және Солтүстік Африка елдерінің мәдениеттерін, тілдерін және тарихын зерттей бастаған ағартушылық дәуірінен бастауға болады. Батыстықтар 18-ғасырдың аяғынан бастап Шығысты танып-білу мақсатымен жолға шығып, гегемониясына қарасты барлық күшін қолданып, Шығысқа енген болатын. Осы тұста академиялық еңбектер мен басқа да жемісті әрекеттер Шығыстың өмірімен ұштастырылған. Еуропада осы сипаттағы еңбектер мен әрекеттер ориенталистік (шығыстану) жұмыстары XVII ғасырдың соңғы ширегінен басталатын «миссионерлік әрекет» пен ориентализмді туғызды. Жұмыстың мақсаты - тарихи авторлар мен еңбектерге сүйене отырып, ориентализмнің дамуына, тарихына шолу жасау және Ислам мен Батыстың қарым-қатынасын көрсету. Мақалада келтірілгендей, Ориентализм Шығыс пен Батыс арасындағы мәдениетаралық диалог пен алмасуды жеңілдетуге ұмтылады. Жұмыс барысында сипаттау және талдау әдістері қолданылып, тақырыпты тереңінен түсінуге мүмкіндік беріледі. Зерттеу жаңалығы - тарихи қайшылықта дамыған Батыс пен Шығыстың ресурстарға бай ислам әлемі арасында өзара түсіністік пен тиімділікке негізделген оң және нәтижелі қарым-қатынастар, сондай-ақ шынайы диалогтар орнату тұтастай алғанда жаһандық қоғамдастыққа тұрақты түрде пайда әкелетін көзқарастар қарастырылды. Зерттеу нәтижелері ориентализмнің мақсаттары көп қырлы және күрделі екенін айтып, олар зерттеуге, өкілдікке, диалогқа және мүмкіндіктерді кеңейтуге байланысты бірқатар мақсаттарды қамтитынын көрсетеді. Осы мақсаттармен айналыса отырып, шығыстану ғалымдары ерекше, өзара байланысты және әділ әлемдік қауымдастыққа үлес қоса алады.

Кілт сөздер: ориентализм, шығыстанушылар, Шығыс және Батыс, Исламийят, диалог, миссионерлік әрекет, мәдениет.

Кіріспе

Ориентализм – Шығыстың, атап айтқанда Азия мен Таяу Шығыс елдерінің мәдениетін, тілін, тарихын, өнерін зерттейтін ғылыми ағым. Ориентализмнің тамыры ежелден бар және тарих бойы көптеген өзгерістер мен дамулардан өтті. Ориентализм ғылымының ғылыми пән ретінде пайда болуы ежелгі дәуірде, Батыс өркениеттері Шығыс мәдениетімен байланыса бастаған кезде басталды. Орта ғасырларда шығыс елдерінің мәдениеті мен тілдерін зерттеуге маманданған университеттер мен ғылыми институттардың құрылуы арқасында шығыстану ғылымы жүйеленіп, жүйеленді. 19 ғасырда отаршыл державалар Шығыс халықтарының мәдениеті мен әдет-ғұрпын белсенді түрде зерттеп, талдай бастағанда шығыстану жаңа серпін алды. Қазіргі уақытта ориентализм – шығыс елдерінің тарихы, діні, өнері, әдебиеті мен саясаты саласындағы зерттеулерді қамтитын көп қырлы және алуан түрлі бағыт.

Зерттеу әдістері

Берілген мақалада ориентализмнің қалыптасуы, дамуы мен тармақтары, әлеуметтік-мәдени үдерістері, сондай-ақ діни-философиялық наным-сенімдері сараланды. Зерттеу

ақпаратты талдау және синтездеу, тарихи сын, салыстырмалы талдау әдістерін қолдану арқылы жүргізілді. Жұмыстың маңызды бөлігі тарихи құжаттарды зерттеу және түсіндіру, сондай-ақ Шығыс мәдениеті саласында маманданған тарихшылардың еңбектерін талдау болды. Алынған мәліметтер Шығыс мәдениеттерінің қалыптасу және даму үдерісіндегі негізгі тенденциялар мен заңдылықтарды анықтау мақсатында жүйеленіп, талданған.

Талқылау

«Ориентализмнің пайда болуы, дамуы және тармақтары» тақырыбындағы мақаланың зерттелу деңгейі - орташа. Бұл мақалада ориентализмнің негізгі тарихи-теориялық аспектілері қамтылған, әдіснамасы мен тақырыптың өзектілігі туралы біраз ақпарат берілген және ориентализмнің кейбір салаларын қозғауы мүмкін дегенді білдіреді. Дегенмен, мақалада тақырыптың барлық аспектілері мен перспективалары жеткілікті терең және егжей-тегжейлі қарастырылмаған болуы мүмкін. Ориентализмді жан-жақты түсіну үшін осы тақырып бойынша басқа да әдебиеттер мен зерттеулерге жүгіну ұсынылады.

Зерттеу нәтижелері

Қалыптасуы және тарихшасы

Батыс мемлекеттері мен христиан-иврив қоғамдарында «Шығыс халықтарының» тарихын, тілін, дінін, мәдениеті мен әдебиетін зерттейтін қозғалыс «шығыстанушылық» (ориентализм), бұл салаларға байланысты зерттеу жұмыстары жүргізген, ғылыми еңбек жариялаған немесе шығармалар жазған мұсылман емес ғұламалар немесе христиан-яхуди жазушыларды- ғалымдарды «шығыстанушылар» (ориенталистер) деп атаған.

Ориентализм (шығыстанушылық) адамзат тарихының маңызды оқиғаларының бірі болып, түрлі сипаттарда қабылданып, бағаланған болатын. Тумендегі анықтамалар осыны растауда:

“Ориентализм Еуропаның ойдан шығарған нәрсесі емес. Ол бірнеше ұрапқтың бірлесе отырып жұмыс істеп, көп уақыт бойы күш сарп етіп жаратқан маңызды доктриналар мен машықтардың пактісі болып табылады”.

“Ориентализм әсіресе Англия мен Францияның Шығысқа қатысты ерекше бір ортақтығы болып табылады. Ағылшын, француз және американдық батыстың бүкіл күшін бір араға жинаған және үлкен жігермен нәтиже беруін жалғастырған бұл ортақтықтың жаратқан еңбектерінің жиынтығына «ориенталистік шығармалар» деген атау таңамын”.

“Батыстықтар 18-ғасырдың аяғынан бастап Шығысты танып-білу мақсатымен жолға шығып, гегемониясына қарасты барлық күшін қолданып, Шығысқа енген болатын. Осы тұста академиялық еңбектер мен басқа да жемісті әрекеттер Шығыстың өмірімен ұштастырылған-тын: мұражайларда көрмелер ұйымдастырылып; колонияларда басқару формалары қайта қарастырылып; жаңа және заманға сай бюролар ашылып..., ұлттық мінез-құлық пен дінге байланысты жап-жаңа ойлар туындаған болатын.”

“Ориентализм эстетикалық, танымдық, экономикалық, әлеуметтік, тарихи-филологиялық мәтіндер арқылы “түсіндіруге” бағытталған геэкономикалық көзқарастардың жиынтығы болып табылады.”

“Шығысты түсіндіру түрі 18-ғасырдың соңғы жылдарында өзгеріске ұшырады. “Бүгінгі ориентализм” деп аталатын шығыста Ислам және мұсылмандарда “диалогты” ұнатқан бұл жаңа қозғалыс бәрінен бұрын ғылымға бағыттталып, жаңа бедел мен тәртіпке ие болған. Шығыс тілдері, діндері, мәдениеттері және өркениеттері салаларына жаппай кіріскен ориенталистік еңбектер жалпы айтқанда заттай және рухани құрылымымен қатар Шығысты, шығыс адамын тануды әрі танытуды көздейді.” [1].

Ориентализмге байланысты анықтамалардың әртүрлі болуы сияқты оны қарастырудың түрлері де алуан түрлі. Оны толығымен қабылдайтын, толығымен қабылдамайтын, жартылай

қабылдайтын және жартылай қабылдамайтын пікірлері бар. Бұның ең маңызды себебі ориенталисттердің көп жағдайда оқырманның ойында сұрақ белгісін туындатқызытын әдіс қолдану арқылы шығыстанушылықпен айналысулары; мақсаттарын құпия түрде ұстауы немесе басқашалап көрсетуі; Ислам мәдениеті мен өркениетін күдікпен зерттеулері болып табылады. Сынаушылық пен күдікшілік олардың жалпы алғанда шығыстанушылыққа, жекелегенде Исламият және өркениетіне байланысты еңбектерінің ең көрнекті ерекшеліктерін құраған.

Бұған қоса ориенталисттердің ішінде шығыс тарихын, Ислам тарихын және өркениетін “бүкіл адамзат тарихының кішкентай бір моделі” ретінде қарастырғандары да бар. Арнольдтың “Исламның таралуы” (L'Expansion de l'Islam), Андре Мишельдің “Ислам және өркениеті” (Islam et Sa Civilisation) Маршалл Дж. С. Ходгсонның “Исламның серуені” (The Venture of Islam) атты еңбектері осы түрге мысал бола алады.

Шындығында ориенталисттердің Ислам дініне және Ислам ілімдеріне, мәдениет пен өркениетіне байланысты еңбектерінде көбінесе болымсыз көзқарас орын алады. Бұл жағдай мұсылман халықтарда шығыстану және шығыстанушыларға деген жалпылама күдік пен сенімсіздік түсініктерінің қалыптасуына себеп болған. Ориентализмнің даму тарихы және зерттеу салалары бұл түсініктердің орын алуының басқа бір себебі. Мысалға Дози мен Катанидің Ислам тарихы, Гольдцихердің хадис, Шахттың фыких туралы жазғандарына назар аударатын болсақ шығыстанушылардың еңбектерінің нәсілшілдікке, дінге және мазхабқа құлай сенушілік т.с.с. себептермен «болымсыз әдістеме, қате ұсыныс, жамандау» әдістерімен “ориентализмді” жүзеге асырып, “Исламиятты” (Ислам дінін, мәдениеті мен өркениетін) зерттегендіктері байқалуда.

2. Ориентализмнің мақсаттары, зерттеу салалары мен тармақтары

Шығыстанушылықтың туындауын бір-ақ себеппен түсіндіру дұрыс болмас. Көптеген зерттеуші-жазушылар ориентализмнің туындауының себептері мен мақсаттарын: діни себептермен, отарлаушылықпен, сауда-саттық салаларымен, саяси факторлармен, ғылыми себептермен материализациялап байланыстырған. «Ориентализмді капиталистік жүйені», материалистік ойды» Шығысты бағындыру әрекеттерімен байланыстырғандар да болған.¹

Батыстықтардың ориентализмнің мақсатына бағытталған XVII-ғасырда аудармалар жасау мен басылымдар шығарумен басталған Шығыстанушылыққа байланысты еңбектері XVIII-ғасырда жалғасын тапса; XIX-XX ғасырларда болса мәдени және ғылыми салаларда қарқынды түрде дамыды. Дамыған батыс мемлекеттері мен халықтарының игерген ғылыми және технологиялық мүмкіндіктерінің арқасында бұл ғасырларда назарын Шығысқа және Исламға аударуы; Орта-Шығыс, Шығыс және Солтүстік Африка мұнайларының орын алуы шығыстанушылық және Исламият салаларында жан-жақты зерттеулердің жүргізілуіне жол ашты. Оның үстіне батыстықтардың Шығыс елдерді тауып, оларды отарлау жолдарын қарастырулары мұсылман елдері мен олардың құндылық нормаларын жан-жақты және ғылыми әдістеме негізінде қарастыруды қажет етті. Баспа, аударма мен зияткерлік жұмыстарының ерекше жүзеге асқан жерлер Париж, Лондон, Лейден, Рим және оларға ұқсас қалалар ориенталистік (шығыстанушылық және Ислам) зерттеулердің орталықтарына айналды. Батыстықтар бұл саладағы жұмыстарының нәтижесінде түрлі мақсаттармен жазылған көптеген еңбектер шығарды. Алайда, капиталистік әлемнің отарлау жұмыстарын оңайлату мақсатымен жасалынған бұл ғылыми әрекеттер және көптеген ориенталисттің тарапынан алға тартылған болымсыз көзқарастар мен дұшпандық пиғылдар тәуелсіз Шығыс мемлекеттерін, “Ислам мен оның өркениетін” жоя алмаған; оған қоса батыстық қоғамдардың бұл жаңа әлем туралы маңызды мағлұмат алуларын қамтамасыз еткен болатын.

Бұл жағдайда батыстықтар «жаңа шығыстанушылық-исламият стратегиясын» қалыптастыруға тырысты. Ол жаңа стратегияның аты болса «батыс-шығыс диалогы» немесе «Ислам-Христиан диалогы» деп аталды. XX-ғасырда Батыстың материалдық жағынан дамып

өрбуінің есесіне рухани және этикалық жағынан шөгуге Шығыстың материалдық және рухани потенциалын (адам ресурсы, мұнай, алтын, шикізат, азық-түлік т.с.с.) пайдалану ойы мен мұсылман қоғамдарына тиесілі “материалдық және рухани потенциалды” бөліске салу немесе өзіне қарату түсінігі, “келіскіш, үйренгіш-синтезші” Ислами ойды қалыптастыру ізденістері, осындай “диалог процесіне” кіруге итермелеген негізгі факторларды құраған болатын.¹

Бұған қоса “диалогпен” іздестірілген және мақсат тұтылған басқа да нәрселер болған. “Диалогтың арғы жағы” немесе “көрінбейтін мақсаттары” деп айтуға болатын бұл тұстар бөлек зерттеудің тақырыбы болып табылады. Тойнби, Ват, Тернер, М. Лило», Ходгсон сияқты “жаңа исламтанушылары” еңбектерінде “байыпты және болымды пікір” қалыптастырған; Шығыс пен Батыс арасында, Ислам және мұсылман қоғамдармен шынайы диалогтарды қолдайтын сыңай танытуда; ғылыми және объективті болуға тырысуда.

Шындығында дамыған Батыспен бай жерасты және жерүсті ресурстарға ие, бірақ әлі дамымаған Шығыс жүздеген жылдар бойы бір-бірімен соғысып, дұшпандық өрекеттерінің ішінде болған Христиандық әлем мен Шығыс Ислам әлемі арасында екі жақты тиімділікке негізделген жақсы қарым-қатынастардың, шынайы диалогтың болуы әр уақытта бүкіл адамзат әлемінің пайдасына шешілмек.

Танымал шығыстанушы М.Г.С. Ходгсон бұндай диалогтың қажет екендігін былайша түсіндіреді:

“Басқаларды сыйламайтын бір адамның өзін-өзі сыйламайтындығы туралы пікір адамдар арасында әрдайым дұрыс болып отырған; сонымен сатар адамның басқаларға құрмет көрсетуі үшін оларға қымбатты болып табылатын нәрселер арқылы қол жеткізу керек. Бұл афоризм жеке дара адамдарға қолдануға болатын сияқты топтарға да қолдануға болады. Бұл афоризм адамзаттың кезкелген бөлігіне қатысты мәселелерді» бүкіл адамзатқа тиесілі және одан бөлек өмір сүріп жатқан қоғамның бұларды шешуге күші жетпейтін бүгінгі әлем қоғамы үшін айрықша қолданбалы болып табылады. Бұдан былай бәсекелес немесе қарсы пікірдің элементтерін алдаушы немесе ақымақ деп есептеп бір шетке ысырып тастай алмаймыз. Бәріміз өз дәстүрлерімізге құрметпен қарауды басқа дәстүрлерді құрметтеуді үйрене отырып үйренуіміз керек.” [1].

Соңғы кездерде түрлі орталарда және баспа беттерінде жиі айтылып жазылатын: Еуропа Одағы, НАТО, ЮНЕСКО, Біріккен Ұлттар Ұйымы, Қаратеңіз Мемлекеттерінің Аумақтық Достастық Конгресі, Дамыған 20 Мемлекет Ұйымы, ОПЕК, Мұсылман Мемлекеттерінің Достастық Конгресі, Еурік мемлекеттер Ұйымы. Шангхай Ұйымы, Түрік мемлекеттері Ұйымы сынды халықаралық және аумақтық сипаттағы құрылымдар мен бірлестіктер арқылы жүзеге асырылуы көзделген «глобализм-жахандау» (әлемді кішкене үйге айналдыру) қарбаластары діндер, қоғамдар, мәдениеттер мен құрлықтар арасында жаңа диалог ізденістерінде ықпалды болып табылатын басқа бір элемент болып табылады.

«Дос болу және бейбіт өмір сүру әлбетте дұшпан болудан және соғысудан абзал. Оның негізі болса танысу және диалог болып табылады» [2].

Алайда, диалогтың пайдалы болуы үшін Исламға байланысты зерттеулер жасаған батыстықтарға диалог тақырыбында маңызды ауыртпалық түсуде. әуелі олар зерттеулерінде “классикалық шығыстанушылық немесе исламтанушылық түсініктен” қол үзулері қажет [3]. Дұшпанша емес, досша сыңай танытулары керек. Жалпы Шығыс халықтарына, мәдениеттері мен өркениеттеріне, діндері мен тілдеріне құрмет көрсету керек; айрықша да мұсылман қоғамды тіл, дін, нәсіл және мазхаб негізінде айырып бөлшектеуге бағытталған пікірден бас тартулары керек [4]. Осыған байланысты мұсылман қоғамында мазхаб және нәсіл-аумақ негіздерінде бөлушілік жасау; нәтижесінде шиилікті сунниліктің алдына шығару, олардың әр бірін екі бір-бірінен бөлек дін ретінде көрсету; хадисшілерді философтарға, теологтарды-кәләмшыларды сопыларға дұшпан етіп көрсету; түрлі мазхабтар, тариқаттар және

философиялық ағымдарға қатысты жамиғаттар немесе араптар, парсылар, түріктер, барбәрлер және басқа ұлттар арқылы нәсіл, тіл, мазхаб, әдет-ғұрып, мемлекет немесе аумақ негізінде түрлі «исламдар» (шии Ислам, сунни Ислам, Арап Исламы, Түркі Исламы) жарату[5].; Исламды террор, анархия және соғыс діні, мұсылмандарды террористтер, анархисттер және қан төгушілер ретінде таныту немесе олардың қатарында көрсету, Ислам және оның мәдениеті мен өркениеті туралы жаңсақ пікір қалыптастыру түсініктерінен және ізденістерінен бойын тартулары қажет. Исламның сенім, құлшылық және адамгершілік негіздерін тікелей "Исламның өзіндік қайнар көзіне" сәйкес қарастырулары керек. Исламдандырылған мәдениет немесе батыстық өлшемдер, даму мен өркендеу заңдылықтарын немесе мұсылман халықтарына тән жағдайларды ислам мен оның мәдениетін қарастыруда жеке-жеке критерий ретінде алмаулары тиіс.

«Бірлік пен бейбітшілікте болу бүлікшілік пен бөлінушілік жағдайында өмір сүруден жақсы. Адамзат дүниесі сүйіспеншілік пен достыққа барлық нәрседен бұрын мұқтаж болып тұр» [6].

Шындығында, мұраға алған көне өркениетті жоғалып кетуден сақтап, ислам мәдениетінің жоғары сипаттары, жан-жақты құндылықтары негізінде "исламдандыра-исламиндіре" немесе синтез жасап бүгінгі күнге дейін жалғасуын қамтамасыз ету арқылы ислам «өмір сүру үшін өмірлік ету қажет» деген фәлсафаға ие екендігін батыстықтарға, әсіресе, ориенталистерге көрсете білген. Мұсылман мемлекеттері мен халықтары да, өз діндерінің негіздеріне мойынсұна отырып, ғасырлар бойы қоластында өмір сүрген христиан, иврит, мәджуси, буддист және басқа да діндерге тиісті қауымдарға кішіпейілділік танытып, олардың жан саулығы мен мал саулығын, сондай-ақ саватты өмір сүру салтын қамтамасыз ету арқылы өзара келісім мен жахандану түсінігінің көш бастаушылары болды.

Негізінен, дінаралық және халықаралық қатынастардың басы көне дәуірлерге барып тіреледі. Мұсылмандардың христиандармен, исламның христиан дінімен, ивритпен байланысы ислам дінінің Меккеде пайда болуы, яғни Қазірет « Мұхаммедтің елшілігімен басталады. Ислам Пайғамбары дінді жеткізу мен оған шақыруда алғашқы үндеуін мүшріктерге, христиандар мен яхудиелерге жасады[7].

Сонымен қатар, Араб түбегінде исламның алғашқы кезеңінде де, Өз. Мұхаммедтен кейінгі шақтарда да мұсылмандар, христиандар және яхудиелер бірге өмір сүрді; кейде тағдырлас болып, жақсы-жаман жағдайларды бірге бастан кешірсе, кейде бір-бірімен жауласып, соғысып отырған. Жаулау әрекеті жүзеге асқан территорияның маңызды бөлігін Алдыңғы Азия, Африка және Еуропа сияқты христиан және яхуди қауымдары ғұмыр кешкен өлкелер құрады. Ислам мәдениеті мен өркениеті де осы территорияларда қалыптасып, дамыды.

Дегенмен де, ислам және мәдениеті яхуди және христиан қауымдарының бір бөлігі тарапынан «жаңа қан, жаңа жан» деген түсінікпен қабылданса, олардың басқа бөлігі жаңа дін мен өркениетін өздері үшін зарарлы әрі қауіпті деп санап, сондықтан да оны мойындамады. Сонымен бірге, ислам және мәдениетінің алғашқы төрт жүз жыл ішінде Орта Шығыс, Африка (әсіресе Солтүстік Африка) және Еуропаға (Испания) ұласуына кедергі жасалына алмаған. Бұл жағдай христиан және яхуди қауымдарын екі жақты әрекет жасауға итермеледі. Оның бірі материалды және рухани құндылықтарын қорғай отырып өміршеңдігін жалғастыру, ал екіншісі ислам мен мәдениетінің жайылып, дамуын тоқтату болды[8].

Міне, осы түсінік пен әрекет, бір қарағанда, «шығыстанушылықтың» басталғандығын білдірді.

Батыс дүниесі, яғни яхуди және христиан ұлыстарынан тұратын әлем исламның жайылу- таралу және даму кезеңінде (алғашқы 3-4 ғасырлық кезең) ескі басқару жүйесінен туған ішкі қайшылықтармен, әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени дағдарыстарымен әлек болып жатты. Дін және ағымдар арасындағы қақтығыстар, саяси

билік, шіркеу мен халық арасындағы билік үшін күрес батыстықтардың әбден ығырын шығарды. Ислам мен оның мәдениетінің Батысқа әсер ете бастауы бұл әлемдегі дұшпандық пен ішкі қайшылық жағдайын біршама тоқтатса да, олардың күш біріктіре отырып жаңа дін мен оның өкілдеріне қарсы күресу түсінігінің қалыптасуына себеп болды. Яғни Араб түбегінде пайда болып, Алдыңғы Азия қауымдары арасында жайылған жаңа дін, христиан қауымдары мен яхудилерді араларындағы ішкі қайшылықтар мен үстемдік жолындағы күрестерді қойып, бірлік пен ынтымақ жағдайында болуға мәжбүр етті[9].

IX ғасырдың соңы мен X ғасырдың басында Орта Азия түрік халықтарының мұсылман болуы, кейін ірі мемлекеттер құрып исламның саяси, билік, әскери және ғылыми күші ретінде тарих сахнасына шығуы әлем тарихының барысын да, христиан дүниесінің әрекет өрісі мен мүддесін де өзгертіп жіберді. Салжұк билеушісі, түрік сұлтаны Мәлікшахтың 1072 ж. аббастық халифадан "мүміндердің әміршісі" (әмиру-л-муминин) атағын алуы, христиан дүниесін исламның толығымен Орта Шығыстан шығарылатындығы туралы ойға жетеледі. Нәтижеде шіркеу исламға қатысты не болса, барлығын құртуды көздейтін күшке енді. Бұл түсініктің қанды көрінісін 1096 ж. басталып екі ғасырға созылған Крест жорықтары құрады. Тек, Крестшілік идеясын ұстанған христиан жаулаулары түрлі сипаттармен мұсылман өлкелерінде бүгінге дейін жалғасып келген[10].

Дегенмен де, соғыс алаңындағы қанды ұрыстарда христиандық батыс жеңіске жетпеген. Сондықтан «Мұсылман дүниесінде христиандықты жаю және батыс мәдениетінің үстемдігін орнату» үшін бұдан былай арнайы жолдар іздеу мәжбүрлігін сезінген. Батыстың мұндағы көздеген мақсаты немесе ең басты мүддесі мәдениет пен ғылым арқылы мұсылмандарды өз құндылықтарынан алыстатып, батыстандыру немесе христиандандыру болған.

Еуропада осы сипаттағы ориенталистік (шығыстану) жұмыстары XVII ғасырдың соңғы ширегінен басталатын «миссионерлік әрекет» пен ориентализмді туғызды.

Тек, ориентализм саласындағы маңызды жұмыстар бір ғасырдан соң, яғни XVIII ғ. соңына қарай жүзеге асты. Алғашқы шығыстанушы ғалымдар шындығында үлгі тұтарлық ынтамен бір жағынан негізгі ислам ғылымдарына тиісті қайнар көздердің сындарлы мәтіндерін әзірлесе, екінші жағынан сол дәуірдің өзекті мәселелеріне байланысты зерттеулерін жариялай бастаған еді. Қазіргі түсінік бойынша алғашқы ғылыми зерттеулер болса, тек XIX ғасырдың алғашқы ширегінен бастап кітаптар мен түрлі журналдардағы мақалалар түрінде баспаға жіберілді[11].

Миссионерлік әрекет аймағының ең маңызды бөлігін мұсылман өлкелері құрағандықтан, алдымен ол өлкелердің тілі үйреніліп, халқын әлеуметтік, мәдени және экономикалық жағдайымен бірге танып-білуге әрекет жасалған-ды. Кейін ол жерлерде христиандық пен батыс мәдениетін үстем қылатын жұмыстар басталған болатын[12].

Ориентализм жұмыстары да, миссионерлік және өзара түсіністік әрекеттері де христиан дүниесінің рухани орталығы «Ватикан» тарапынан басқарылды. Бүгін де христиан дүниесінің жүрегі саналатын папалық- Ватиканда Миссионерлік жөніндегі Министрлігін, Шығыс-Батыс Ислам-Христиан Диалогы департаментін құрған. Оларды күшейту мен ұйымдастыру, қызметін барлық елге жаю мақсатымен де Еуропаның бірқатар өлкесінде (Алмания, Франция, Бельгия, Италия, Англия және т.с.с.) институттар ашқан[13].

Папалық немесе Ватикан 1593-1608 жж. аралығында, яғни Папалықтың Еуропа өлкелері мен патшаларына билігі жүріп тұрған тұста Португалия мен Испания корольдеріне өз есігін ашып, есігі ашылатын барлық өлкелерге миссионер жіберу мүмкіндігін береді. Сонымен қатар, корольдерге берілген бұл үлкен мүмкіндіктен соң Парижде Сыртқы миссионерлік дін адамдарын дайындайтын оқу орны ашылып, бұл оқу орнының барлық қажеттіліктері Папалық- Ватикан тарапынан қамтамасыз етіліп отырған. Мұндай жетістіктерден соң Шіркеу мемлекет қызметкерлерімен өте жақсы қарым-қатынаста болып,

миссионерлік жолда олармен қоян-қолтық әрекет жасаған[14]. Сонымен қатар, қызмет өрісі мен мүддесі кеңейген шығыстанушылар (ориенталистер) мен миссионерлер де капитализм мен миссионерліктің бірге үстемдік етуі жолында егіз лақтай жүрген.

Бұл жұмыстарды айқындап, қысқа уақытта қорытынды шығаруда да бірқатар істер атқарылған. Мёселен, Франция королі XIV Луиз 1691 ж. Шығыс жазбаларын жинау үшін ғалымдар мен миссионерлер жөнелткен. Бастапқыда Шіркеу мен Еуропа корольдіктері тарапынан дінді тарату құралы ретінде қолданылғысы келген ориентализмнің басқа жағы осы дәуірден бастап ашық көріне бастады. Ол - Батыстың, дипломатияның көмекшісі болған, саяси және сауда саласындағы саясаты. 1669 жылдың 18 сарашасындағы Корольдік кеңестің шешімімен Францияда туған 6 жасөспірім Стамбул мен Измирге шығыс тілдерін (арабша, парсыша, түрікше) үйрену үшін жіберілген. 1718 ж. болса осы мақсатпен Стамбулға жіберілетін студент саны 12-ге артқан. Олардың шығындарын Марселия Сауда Палатасы көтерген[15].

Колберт (1669) Шығыс пен ислам әлемінің басты үш тілің араб, түрік және парсы тілдерін Францияда француз жастарына үйретіп, олардан елшіліктерде жұмыс істейтін аудармашы-миссионерлерді дайындау пікірін ұсынды. Бұл пікір 1721 ж. Луиз де Гранд колледжінде тіл үйрету мектебінің ашылуымен жүзеге асты.

Сонымен бірге, Француз төңкерісінен соң Франция үкіметі 1795 жылдың 29 сәуірінде Парижде, Сорбонна университетінің жанында "қазіргі шығыс тілдері жоғары оқу орнын" (L'école des hautes études) ашып, заманауи-модерн ориентализмнің ықпалды күшке ие бола отырып өмірге келуінде маңызды рол атқарды[16].

Сильвестре де Саки бұл оқу орнына араб тілі оқытушысы ретінде тағайындалып, 1824 ж. осы оқу орнының директоры болған. Міне, осы мектеп бүкіл Еуропа мен Шығысқа дипломатиялық мекемелерде қызмет жасайтын аудармашылар мен ғалымдарды жетілдірді.

Модерн ориентализмді ортақ әрекет жасайтын және жоспар-жобасын дайындайтын капитализмнің көмегімен артта қалған өлкелерді Еуропаның отары ету жобасының бір тармағы екендігін айту соншалық қате деп саналмас[17].

Қорытынды

Қорыта келе, ориентализмнің әлемдік мәдениетке, ғылымға және қоғамға әсері мен маңызы туралы айтуға болады. Ориентализмге байланысты анықтамалардың әртүрлі болуы сияқты оны қарастырудың түрлері де алуан түрлі. Оны толығымен қабылдайтын, толығымен қабылдамайтын, жартылай қабылдайтын және жартылай қабылдамайтын пікірлері бар. Ориентализмнің тармақтарының алуан түрлілігі және олардың үздіксіз дамуы шығыс мәдениеті мен дәстүрін зерттеудің жаңа қырларын ашады. Шығыс мәдениеттеріне диалог пен құрметті сақтау – біздің ортақ міндетіміз және әлемдік мәдениеттер мен өркениеттердің үйлесімді өзара әрекеттесуінің кілті. Ориентализм әр түрлі мәдени дәстүрлер арасындағы терең түсіністік пен түсіністікке ықпал ететін маңызды зерттеу саласы болып қала береді.

Әдебиет:

1. Арнальдес Р., Франсыз Кюлтүрүнде Мухаммед Пейгамберин Тасвири [француз мәдениетінде Мухаммад пайғамбардың сипаттамасы]. // Улусларарасы Ислам Араштырмалары Семпозюму, Измир, 1985.
2. Асаф Х., Роберт Олсан – Джемиль Кураши; Орианталистер ве Исламиатчылар [Шығыстанушылар және исламшылар]. // Истанбул, 1989.
3. Айдын А.А., Христиан Сөмюргеджиллиги-Мисионерджиллиги [Христиан отаршылдығы- миссюненшілігі]. // Дианет Дергиси, джилт: 15, сайы: 5, Анкара.
4. Беркес Н., Арап Дүниясында Исламиет, Миллиетчилик, Сосиализм, [Араб әлеміндегі ислам, патриотизм, социализм]. // Истанбул, 1969.

5. Джеррахоғлу И., Батыдакі Хадис Чалышмалары үзегіне [Батыстағы хадис жұмыстары туралы]. // Улусларарасы 1. Ислам Араштырмалары Семпозюму, Измир, 1985.
6. Джиладжы О., Христианлык Пропагандасы ве Мисионерлик Фаалиетлери [Христиандық пропагандасы және миссионерлік]. // Анкара, 1982.
7. Эдвард Саид, Орианализм // ауд. Н. Узель - Истанбул, 1982.
8. Hodgson M. S., The Aventure of Islam [İslam'ın Serüveni]. // İstanbul, 1992.
9. Hizmetli S., Dialogue Islam – Chretien a l'Époque du Prophete // Анкара университетеси Дергісі, Анкара, 1989.
10. Хизметли Сабри. Орталық Азия Түрік Республикаларындағы зиянды ағымдар және миссионерлік. – Алматы. 2006.
11. Хизметли Сабри. Ислам тарихы (Алғашқы дәуір) // Алматы, 2014.
12. Ибла Дергісі // Туныс, 1978.
13. ROUX, Jean Paul, l'İslam en Occident [Батыстағы ислам]. // Europe-Afrique, Payot yay, Paris, 1959.
14. Сарачоғлу Э., Баты динлер тарихинде Ислам. // Улусларарасы 1. Ислам Араштырмалары Семпозюму, Измир, 1985.
15. Түркче Сөзлюк. ТДК // Анкара, 1979.
16. Түркия Дианет Вакфы Ислам Энциклопедиси. «Орианализм» бабы // Истанбул, 1991.
17. Уралгирай Юсуф. Ислам Әлемінде Мисионерлік Фаалиетлери // Анкара, 1977.

References:

1. Arnal'des R. Fransuz Kјulturunde Muhammed Pejgamberin Tasviri [description of Prophet Muhammad in French culture]. // 1. Uluslararası İslam Arashtyrmalary Sempozyumu, Izmir, 1985. [in Turkich].
2. Asaf H., Robert Olsan – Dzhemil' Kurashi; Orientalistler ve Islamiatchylar [Orientalists and Islamists]. // Istanbul, 1989. [in Turkich].
3. Ajdyn A.A., Hristian Somjurgedzhiligi-Misionerdzhiligi [Christian colonialism - missionary work]. // Dianet Dergisi, dzhilt: 15, saјy: 5, Ankara. [in Turkich].
4. Berkes N., Arap Dunijasynda İslamiet, Millietchilik, Sosializm, [Islam, patriotism, socialism in the Arab world] // Istanbul, 1969. [in Turkich].
5. Dzherrahoglu I., Batydaki H adis Chalyshmalary uzerine [About hadith works in the West]. // Uluslararası 1. İslam Arashtyrmalary Sempozyumu, Izmir, 1985. [in Turkich].
6. Dzhiladzhy O., Hristianlyk Propagandasy ve Misionerlik Faalietleri [Christian propaganda and missionary work]. // Ankara, 1982. [in Turkich].
7. Jedvard Said, Oriantalizm // aud. N. Uzel' - Istanbul, 1982.
8. Hodgson M. S., The Aventure of Islam [İslam'ın Serüveni]. // İstanbul, 1992.
9. Hizmetli S., Dialogue Islam – Chretien a l'Époque du Prophete // Ankara universitesi Dergisi, Ankara, 1989.
10. Hizmetli Sabri. Ortalyq Azija Turik Respublikalaryndagy zijandy agymdar zhane missjunerlik [Harmful currents and missionary work in Central Asian Turkic Republics]. – Almaty. 2006. [in Kazakh].
11. Hizmetli Sabri İslam tarihy (Algashqy dauir) [History of Islam (Early era)] // Almaty, 2014.
12. Ibla Dergisi // Tunys, 1978. [in Kazakh].
13. ROUX, Jean Paul, l'İslam en Occident. // Europe-Afrique, Payot yay, Paris, 1959. [in French].
14. Sarachoglu Je., Baty dinler tarihinde İslam. // Uluslararası 1. İslam Arashtyrmalary Sempozyumu, Izmir, 1985.

15. Turkche Sozljuk [Turkish word].TDK // Ankara, 1979. [in Turkich].

16. Turkija Dianet Vakfy Islam Jensiklopedisi, «Orientalizm» baby [Turkey Dianet Wakf Islamic Encyclopedia. Article «Orientalism»] // Istanbul, 1991. [in Turkich].

17. Uralgiraj Jusuf. Islam Aleminde Misionerlik Faalietleri [Missionary Activities in the Islamic World] // Ankara, 1977. [in Turkich].

Хизметли С.

Kazakh-Turk International Academy, Алматы, Қазақстан

E-mail: ydu2006@mail.ru

СТАНОВЛЕНИЕ, РАЗВИТИЕ И ВЕТВИ ОРИЕНТАЛИЗМА

Аннотация. В данной статье рассматриваются развитие, история и цели ориентализма. Становление ориентализма можно отнести к эпохе Просвещения, когда европейские философы и ученые начали изучать культуру, языки и историю стран Ближнего Востока, Азии и Северной Африки. С конца XVIII века жители Запада отправились осваивать Восток и вошли на Восток, используя всю мощь своей гегемонии. В этот момент академическая работа и другая плодотворная деятельность сочетаются с жизнью Востока. В Европе работы и деятельность такого рода породили «миссионерскую деятельность» и ориентализм, начавшиеся в последней четверти 17 века. Цель работы – рассмотреть развитие и историю ориентализма и показать взаимосвязь ислама и Запада на основе исторических авторов и произведений. Как говорится в статье, ориентализм стремится облегчить межкультурный диалог и обмен между Востоком и Западом. В ходе работы используются методы описания и анализа, что позволяет глубже понять тему. Новизна статьи заключается в том, что позитивные и плодотворные отношения, основанные на взаимопонимании и эффективности, а также установление подлинного диалога между Западом и богатым ресурсами исламского мира Востока, сложившиеся в историческом конфликте, рассматривались взглядами, которые принесут постоянную пользу мировое сообщество в целом. Результаты исследований показывают, что цели ориентализма многогранны и сложны и включают в себя ряд целей, связанных с исследованиями, репрезентацией, диалогом и расширением прав и возможностей. Преследуя эти цели, ученые-востоковеды могут внести свой вклад в создание уникального, взаимосвязанного и справедливого мирового сообщества.

Ключевые слова: ориентализм, востоковеды, Восток и Запад, Исламият, диалог, миссионерская деятельность, культура.

Hizmetli S.

Kazakh-Turk International Academy, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ydu2006@mail.ru

FORMATION, DEVELOPMENT AND BRANCHES OF ORIENTALISM

Abstract. This article examines the development, history and goals of Orientalism. The formation of Orientalism can be traced back to the Age of Enlightenment, when European philosophers and scientists began to study the cultures, languages, and history of the countries of the Middle East, Asia, and North Africa. Since the end of the 18th century, the Westerners set out to explore the East and entered the East using all the power of their hegemony. At this point, academic works and other fruitful activities are combined with the life of the East. In Europe, works and activities of this nature created "missionary activity" and orientalism, which began in the last quarter of the 17th century. The purpose of the work is to review the development and history of

Orientalism and show the relationship between Islam and the West, based on historical authors and works. As the article states, Orientalism seeks to facilitate intercultural dialogue and exchange between East and West. In the course of work, methods of description and analysis are used, and it is possible to understand the topic in depth. The novelty of the article is that positive and fruitful relations based on mutual understanding and efficiency, as well as establishing genuine dialogues between the West and the resource-rich Islamic world of the East, developed in historical conflict, were considered views that would permanently benefit the global community as a whole. Research findings suggest that the goals of Orientalism are multifaceted and complex, and include a range of goals related to research, representation, dialogue, and empowerment. By pursuing these goals, Orientalist scholars can contribute to a unique, interconnected, and just world community.

Key words: Orientalism, Orientalists, East and West, Islamiyat, dialogue, missionary activity, culture.

Автор туралы мәлімет:

Хизметли Сабри, доктор, профессор, Kazakh-Turk International Academy ректоры, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Хизметли Сабри, доктор, профессор, ректор Kazakh-Turk International Academy, Алматы, Казахстан.

Information about the author:

Hizmetli Sabri, doctor, professor, Rector of the Kazakh-Turk International Academy, Almaty, Kazakhstan.

Хафизова К.Ш.

Академик КазНАЕН, Алматы, Казахстан

E-mail: kkhafizova@gmail.com

НАЧАЛО ИЗУЧЕНИЯ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Целью настоящей статьи является анализ факторов, определяющих начало изучения китайского языка среди студентов в Казахстане. В условиях нарастающего влияния Китая на экономику и культуру Казахстана изучение китайского языка приобретает все большее значение. Несмотря на это, малоизучены особенности этапа начала обучения китайскому языку в казахстанском контексте. Новизна и значимость исследования направлена на заполнение пробелов в существующей литературе и представляет собой первый шаг к пониманию мотивов и факторов, стоящих за выбором китайского языка для изучения студентами в Казахстане. Полученные результаты могут быть полезны для разработки более эффективных программ обучения китайскому языку и привлечения большего числа студентов к его изучению. Для достижения цели статьи были поставлены следующие задачи: анализ социокультурных и экономических факторов, влияющих на решение начать изучение китайского языка; выявление основных мотивов и целей, побуждающих студентов к изучению китайского языка; исследование образовательной среды и программ изучения китайского языка; анализ предпочтений и ожиданий студентов относительно методов и форм обучения китайскому языку. Исследование основано на комбинации качественных и количественных методов, включая анкетирование, глубинные интервью и анализ образовательных программ. Качественные методы позволяют понять мотивы и перспективы студентов, в то время как количественные методы обеспечивают статистическую обработку данных для выявления общих тенденций. Статья планирует представить результаты анализа факторов, влияющих на начало изучения китайского языка среди казахстанских студентов, а также сформулировать рекомендации для улучшения программ обучения китайскому языку и привлечения большего числа студентов к его изучению в Казахстане. Полученные выводы могут быть полезны для образовательных учреждений и органов управления в сфере образования.

Ключевые слова: Казахстан, китайский язык, образование, программа обучения.

Введение

В условиях укрепления экономических, культурных и политических связей между Китаем и Казахстаном изучение китайского языка приобретает все большее значение. Несмотря на стремительное развитие этого процесса, малоизучены факторы, определяющие начало обучения китайскому языку в Казахстане. Цель настоящего исследования состоит в анализе этих факторов и выявлении ключевых аспектов этапа начала изучения китайского языка среди казахстанских студентов.

Новизна и значимость исследования: Подходы к изучению китайского языка в Казахстане часто определяются уникальными историческими, культурными и экономическими факторами, которые отличаются от других регионов. Настоящее исследование направлено на заполнение пробелов в существующей литературе и на выявление особенностей этапа начала обучения китайскому языку в контексте казахстанской культуры и образовательной среды. Полученные результаты могут быть полезны для

разработки эффективных методов обучения и улучшения программ обучения китайскому языку в Казахстане.

Материалы и методы исследования

Для достижения поставленной цели в рамках исследования будут выполнены следующие задачи: 1. Анализировать социокультурные и экономические факторы, влияющие на решение начать изучение китайского языка среди казахстанских студентов. 2. Идентифицировать основные мотивы и цели, побуждающие казахстанских студентов выбирать китайский язык для изучения. 3. Исследовать особенности образовательной среды и программ изучения китайского языка в Казахстане. 4. Провести анализ предпочтений и ожиданий студентов относительно методов и форм обучения китайскому языку. 5. Сформулировать рекомендации для улучшения программ обучения китайскому языку и привлечения большего числа студентов в изучение китайского языка в Казахстане. Методология исследования будет основано на комбинации качественных и количественных методов, включая анкетирование, глубинные интервью, анализ образовательных программ и сравнительный анализ литературы. Качественные методы позволят понять мотивы и перспективы студентов, в то время как количественные методы обеспечат статистическую обработку полученных данных для выявления общих тенденций и закономерностей. Результаты исследования предполагается использовать для разработки рекомендаций по улучшению образовательных программ и методов обучения китайскому языку в Казахстане, а также для формирования более глубокого понимания процессов начала изучения китайского языка среди студентов этой страны. Полученные выводы могут быть полезны как для образовательных учреждений, так и для органов управления в сфере образования.

Обсуждение

Тема «Изучение китайского языка в Казахстане» имеет определенную актуальность, особенно в контексте укрепления экономических и культурных связей между Китаем и Казахстаном. Однако степень изученности этой темы может варьироваться в зависимости от конкретных аспектов исследования.

В научной литературе и академических исследованиях можно найти ряд работ, посвященных изучению мотивации казахстанских студентов к изучению китайского языка, особенно в контексте увеличения китайских инвестиций в Казахстан и расширения культурного обмена между двумя странами. Однако этот предмет все еще остается относительно малоизученным по сравнению с некоторыми другими языками, такими как английский или русский.

Кроме того, возможно, существует ограниченное количество исследований, касающихся конкретных методов преподавания китайского языка в казахстанских образовательных учреждениях и эффективности этих программ.

Таким образом, можно сказать, что тема изучения китайского языка в Казахстане привлекает интерес исследователей, однако ее полная изученность требует дальнейших исследований и анализа.

Результаты исследования

Китайский язык во все исторические времена имел в Казахстане большое политическое и практическое значение. Но его систематическое изучение развернулось в стране лишь в конце XX столетия накануне и после образования Республики Казахстан. Нельзя сказать, что раньше казахи и казахстанцы вовсе не изучали язык нашего великого соседа. В средние века, в УШ – ХШ веках многие представители местных племен изучали китайский язык, конфуцианство, служили переводчиками буддийских канонов на китайский язык. Изучался

китайский язык также в период казахской государственности в ХУШ веке. Российские переводчики доносили в Коллегию иностранных дел Российской империи, что китайский язык был знаком хану Абылаю (годы правления 1771- 1780). Хан Аблай впервые от имени казахских ханств установил посольские, торговые и культурные связи с Цинской империей. Его тайная дипломатия требовала регулярных сношений с Китаем. Но, скорее всего, хан владел не китайским, а джунгарским наречием и основами чагатайского письма, которые были языком дипломатической переписки Цинской империи с государствами Центральной Азии после завоевания Восточного Туркестана и переговоров. В китайских архивах сохранились короткие записки хана Илийскому генерал-губернатору в Кульдже и его помощнику в Тарбагатае (Чугучаке).

Грамоты цинских императоров к казахам, как правило, исполнялись на нескольких письменностях: маньчжурском, китайском, монгольском и арабской графикой на одном из тюркских языков. Возможно, в связи с этим вкралась ошибка в донесения русских информаторов о том, что хан якобы владел китайским языком. Однако, поскольку Абылай придавал большое значение своим разносторонним связям с цинским Китаем, он мог поощрять своих сыновей, а затем внуков изучать китайскую грамоту. Потому что, они, как правило, возглавляли его посольства. Обучение бытовой лексике, по-видимому, происходило во время достаточно продолжительных визитов абылаевичей и родственников Абылая в Китай. Однако, какие-то записи с упражнениями и небольшим словарем остались лишь в письменном наследии знаменитого внука Абылая - Чокана Валиханова.

В царский период истории, ближайший центр обучения китайскому языку находился в Иркутске в Восточной Сибири, а казахскими степями реально стало управлять Западно - Сибирское губернаторство. Оно также нуждалось в проводниках и переводчиках китайского языка, но предпочитало обходиться в этом деле своими чиновниками. Переводчики делились на тех, кто владел письмом и на устных толмачей (каз.яз. тілмаш). Жалованье первых было гораздо выше. У толмачей жалованье было меньше, но число их было значительным. Профессиональным переводчиком маньчжурского и тюркских языков был Ишмухамед (Иш-Мухаммед Сюк-оглы Аблайханов) Аблайхановым, внук Абылая и зять правнука Абылая – султана Тезека. Он происходил из семьи младшего сына Абылай-хана Сюка, на земле которого было выстроено первое русское укрепление Копал, где находился центр управления Семиречьем до строительства Алматинской станицы – позже города Верного. Послужной список этого казахского переводчика выглядит внушительным, но не известно, где он изучал маньчжурский язык. Ишмухамед, 1852г. рождения, сын султана Джучи, воспитывался в Сибирской военной гимназии, но полного курса наук не окончил. Службу начал в 1870г. находился в распоряжении Туркестанского генерал-губернатора, Семиреченского областного управления. Переведен в коллежские регистраторы, в переводчики киргизского и маньчжурского языков в Степное генерал-губернаторство, сверхштатные чиновники особых поручений. Ишмухамед постоянно выдвигался на продвижение за выслугу лет и усердную службу, за добросовестное выполнение поручений и достиг положения статского советника. Получил награды - орден святого Владимира 4-й степени, св. Анны 2-й и 3-й степеней, св. Станислава 2-й степени. установленные для нехристиан, а также денежные поощрения. Следовательно, знание языков у него было приличным. Ишмухамед сопровождал цесаревича, будущего царя Николая II по его поездке от Пресно-Горьковской линии до границы Оренбургской губернии в 1891г. Получил за это награды, а также в подарок от цесаревича - перстень, украшенный драгоценными камнями. Пенсию ему назначили в «усиленном размере». Одни его «столовые» были больше годового жалованья его знаменитого тестя султана Тезека. Ишмухамед, естественно, оставался верным слугой монархии. Возможно, этот переводчик Аблайханов в преклонном возрасте служил при атамане Дутове в Синьцзян после его отступления сюда через Казахстан. К

слову, один московский дипломат, вспоминая своего друга Дамира Аскеевича Байдильдина, говорил, что лучшие переводчики китайского языка в его время были казахи.

В советское время, центры как научного, так и учебного востоковедения в Центральной Азии находились в Ташкенте. Впервые кафедра китайского языка в Ташкентском Государственном университете (до 1960 г. Среднеазиатский государственный университет) была основана в 1957г. Правда, архивные документы показывают, что в 40-е годы в связи с практической необходимостью при Институте иностранных языков в Алма-Ате кратковременно действовали курсы китайского языка. Затем он изучался после образования КНР в специальной школе – интернат. Эта школа вскоре закрылась в связи с возникшей в конце 60-х годов конфронтацией между СССР и КНР. Лишь в 1984г. при факультете казахской филологии в КазГУ им. С.М.Кирова (сегодня - КазНУ им. Аль Фараби) была создана кафедра восточной филологии, затем факультет востоковедения в 1989г. Для открытия кафедры и роста его в самостоятельный факультет много усилий приложил доктор филологических наук А. Дербисалиев – педагог, а затем дипломат и крупный религиозный деятель (с июня 2000г. впервые в Центральной Азии светское лицо было избрано муфтием Духовного управления мусульман Казахстана) [1]. Вначале на кафедре востоковедения преподавали всего три языка: арабский, китайский и персидский.

Кафедра китайской филологии открылась в 1991 г., возглавить ее был приглашен А. Дербисалиевым автор этих строк. Первый набор студентов на китайское отделение был очень сильным, они все были выпускниками казахских школ. Қазұазу Академигі, Алматы, Қазақстан

В университете не хватало учебных пособий, не были разработаны Программы по специальным предметам, катастрофически не хватало преподавателей. Было совершено несколько командировок в Институт стран Азии и Африки (ИСАА) МГУ им. М.В. Ломоносова, в Ленинградский (Санкт-Петербургский) университет, ТашГУ им. Ленина. Большую помощь в получении программ, методических и учебных пособий, копий экзаменационных билетов, требований к изучению китайского языка оказала кафедра китайской филологии ИСАА МГУ. В то время кафедру возглавлял известный лингвист профессор Румянцев М.К. (1922-2010), он тотчас распорядился, чтобы нам собрали нужный материал. Некоторые программы, переписал своим изящным почерком и прислал из Ленинграда проф. Яхонтов Сергей Евгеньевич, знаменитый лингвист. Ощутимой для времени распада СССР была также помощь Ассоциации китаеведов СССР (Председатель – директор Института Дальнего Востока академик Титаренко М.Л. (1934-2016), секретарь – доктор филологических наук Боровская Н.М.), которая любезно взяла на себя все почтовые расходы по доставке книг в Алматы. Академик Титаренко М.Л. продолжал заботливо относиться к китаеведам вновь образованных республик, регулярно дарил труды сотрудников возглавляемого им Института, приглашал в Москву на международные конференции, а также участвовать в международных проектах.

Китаеведы в Казахстане до образования РК лишь периодически занимались преподавательской деятельностью, вели спецкурсы на гуманитарных факультетах, но не китайский язык. Большая их часть работала в научно-исследовательских институтах, вела научные изыскания. Многие китаеведы - филологи в период советско-китайского противоборства переквалифицировались в историков, преподавателей английского и русского языков. К тому же, в свое время они учились по учебникам, которых было теперь не достать. Трудность заключалась в том, что в КазГУ на факультете востоковедения были открыты лишь казахоязычные группы, а в СССР никогда не издавались учебники китайского языка на тюркских языках. Такие учебники имелись лишь в КНР, но они были написаны арабской графикой. Наши школьники, естественно, не учили арабскую графику. По этой причине нам было сложно пользоваться пособиями, созданными для национальных

меньшинств Китая. Лексико-грамматическая часть была вовсе недоступна, а многие тексты морально устарели. Но выход был все же найден.

В первые годы суверенитета между РК и КНР установились безвизовые отношения. В Китае также успешно продвигалась политика реформ и «открытых дверей». В Казахстан для изучения русского языка, а также по делам бизнеса и родственным связям стала приезжать молодежь из СУАР и других провинций Китая. Среди них были люди с высшим педагогическим образованием. Законы о миграции в стране только начали разрабатываться. Поэтому людей с соответствующим образованием кафедра могла сама рекомендовать для преподавательской работы и обращаться с просьбой к Отделу внешних связей университета продлить им визы. Представители казахской молодежи из КНР, Узбекистана также выражали желание внести свой вклад в дело изучения китайского языка в Казахстане. В итоге, в 1993г. из 16 преподавателей кафедры китайской филологии лишь трое были местными. Кроме того, Жуламанова И.Г. из подготовительного факультета выпускница МГУ им. Ломоносова, приглашалась для чтения спецкурсов по лингвистике. Остальные 13 преподавателей являлись гражданами КНР. Среди преподавателей уважение и признание студентов и руководства кафедры завоевали выпускники Синьцзянского университета и Синьцзянского педагогического университета, выходцы из известных интеллигентных семей: Халида Мутий (дочь уйгурского ученого СУАР КНР, подвергавшегося преследованиям в годы так называемой Культурной революции), Аманжолова Ильдана (внучка известного политического деятеля в Китае Бурхана Шахиди, бывшего также какое-то время консулом КР – 民国 в Зайсане в гоминьдановский период) Альфия Батюшкова, Фарида Оразақын, а также из других провинций: дунганка Ша Хунлу, корейка Цуй Юйланы и несколько синьцзянских казахов. Министерство образования РК и Университет не имели финансовой возможности официально приглашать большое количество преподавателей. Впервые договор о сотрудничестве был заключен с Китайским Северо-западным техническим университетом (Пекин), откуда вскоре на один год или семестр стали приезжать высококвалифицированные специалисты: профессора Ли Цзинь, Ма Шучин из Северо-Западного политехнического института в Пекине. Для заключения договора с этим Институтом выезжала делегация во главе с заместителем министра образования, в составе которой был и автор этих строк, в то время научный сотрудник Института уйгуроведения Академии наук Казахстана. Приглашенные преподаватели работали на факультете китайского языка для иностранцев, они оставили о себе прекрасную память. Затем, к нам приезжали преподаватели Синьцзянского университета (Ху Айхуа), а также несколько профессоров Ланьчжоуского университета провинции. Ганьсу.

Вскоре на стажировку и учебу в Китай для повышения уровня китайского языка отправлялись молодой преподаватель (в Чжунго ми́ньцзу дасюэ – 中国民族大学) и студенты в другие китайские вузы. Среди них был нынешний Чрезвычайный и Полномочный посол РК в КНР Шахрат Нурышев. Большое значение для развития кафедры имел договор 1992г., заключенный между КазГУ и Ланьчжоуским университетом по обмену преподавателями, стажерами и студентами, действующий по настоящее время. Благодаря нашей настойчивости, второй 1990 года набор студентов почти в полном составе прошел годичное обучение в Ланьчжоуском университете. С этим университетом (Проректором по внешним связям тогда являлся профессор Ян Шу-楊恕) нас и сегодня продолжает связывать крепкое сотрудничество. Проф. Ян Шу много лет руководит научно-исследовательским центром по Центральной Азии при университете. В университете прошли стажировку несколько преподавателей КазГУ, а в Центре переводятся и издаются на китайском языке научные труды казахстанских ученых, среди них и монография Хафиховой К.Ш. «Китайская дипломатия в Центральной Азии. XIУ- начало XIX вв.» в 2007г., который был написан в годы СССР, а издан через семь лет, уже в годы суверенитета.

В Китае накопился опыт преподавания китайского языка для иностранцев, в 80-е годы были изданы учебники с набором кассет, множество двуязычных словарей, другие пособия. В основном, это были прекрасно зарекомендовавшие себя учебники, подготовленные и изданные Институтом иностранного языка (Университет иностранных языков и культуры в Пекине)[2]. Мы также изучали тайваньские учебники мандаринского языка для иностранцев. Качество их было достаточно высоким, однако латинская транскрипция в них не отвечала требованиям общепринятой в КНР транскрипции нормативного китайского языка.

Среди выданных мне московскими коллегами книг было большое количество методических пособий; учебников, подготовленных кафедрами ИСАА, а также Военным Институтом иностранных языков [3]. Ценность представляли «Требования к изучению китайского языка» для всех пяти курсов, «Требования к курсовым и дипломным работам», образцы экзаменационных билетов, а также методические пособия для овладения навыками китайского языка на продвинутом этапе и систематизации знаний по китайской грамматике. Все учебники были в одном экземпляре, а в КазГУ не хватало копировальных аппаратов [4,78]. Это очень затрудняло учебный процесс, приходилось все переписывать от руки. А синыйзянским преподавателям пришлось учить кириллицу. Для домашнего чтения мы стали все чаще использовать китайские подборки и извлечения из литературы. Что касается учебников по общественно – политической тематике, то параллельно с учебниками МГУ для старших курсов давались выборки из газет, преимущественно - «Жэньминь жибао» (人民日). Один семестр на кафедре работал антрополог из США с прекрасным знанием китайского языка проф. Джон Олсен (John Olsen). Он вел свой курс на китайском языке.

После установления дипломатических отношений между РК и КНР, открытием Посольства КНР в Алматы, мы получили в дар в большом количестве необходимую специальную литературу, учебные и методические пособия, словари. Китайская сторона по своему и щедро отблагодарила за помощь Советского Казахстана становлению науки и образования СУАР в 50 – 60-е годы прошлого века. Таким образом, становлению и работе кафедры китайской филологии в Казахстане оказали помощь и Москва и Пекин.

Как видно из приведенных списков учебной и учебно-методической литературы, большинство их были изданы в 80-е годы, т.е. были совершенно новыми для преподавателей. Мы учились и росли вместе с нашими студентами.

На первоначальном этапе преподаватели учили основам и практическому курсу китайского языка по московским учебникам. Однако, постепенно в связи с увеличением контингента китайских преподавателей на кафедре и в связи с большей доступностью, кафедра перешла на китайские учебники. Кафедра получила в свое распоряжение больше учебников, подготовленных китайскими коллегами. Кафедра ИСАА МГУ на основе «实用汉语课本» создала новые учебники, которые стали широко применяться в странах СНГ[5]. Китайская сторона открыла в КазГУ центр изучения китайского языка, предоставив полностью технически и методически оборудованный лингвистический кабинет. Этому способствовало также расширение и укрепление с каждым годом культурных и гуманитарных связей Казахстана и Китая. Использование китайских учебников привело к переработке учебных программ по многим китаеведческим дисциплинам.

Однако, вернемся к начальному этапу кафедры китайской филологии. Большинство китайских учебников для иностранцев были англоязычными, также мы полностью перешли на принятый в Китае латинскую транскрипцию пиньинь – 中国拼音. В этом нет ничего плохого, это много лет практикуется во многих странах Европы, к примеру, в Швеции. С этим я ознакомилася лично в Университете Уппсала и Стокгольмском университете. Главным была организация учебы студентов в китайских вузах и обеспечение их китайским и преподавателями – «носителями языка». Только при этом условии можно получить

высококвалифицированного специалиста китайского языка. Что касается теоретических курсов: фонетики, морфологии, синтаксиса, а также китайской литературы, то их на младших курсах преподавали по московским стандартам, а на старших приходилось постепенно передавать эти нагрузки китайским преподавателям. Педагогическая нагрузка во многом зависела от наличия преподавателей.

Через 2 года преподавание китайского языка как иностранного по желанию студентов были введены на других факультетах КазГУ: экономическом (международная экономика), юридическом (международное право), филологическом (журналистика) и т.д., где требования к изучению языка были другими, но и они также велись по китайским учебникам [6].

На кафедре китайской филологии в качестве второго восточного языка начали преподавать японский и корейский языки также вначале по русскоязычным учебникам, несмотря на то, что основные предметы велись на казахском языке.

Одновременно преподаватели кафедры вели индивидуальные курсы китайского языка на Дипломатических курсах, открытых в МИД РК в 1992г. Молодые специалисты занимались на курсах без отрыва от основной работы, успешная сдача экзаменов влияла на их квалификационную характеристику[7, 393-397]. В Алматинском институте инженеров железнодорожного транспорта (Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М.Тынышпаева) создали коммерческую группу по изучению практического курса китайского языка в связи с предстоящим открытием пути Алма-Ата – Урумчи через станцию Достык (Дружба). К сожалению, большинство из них не смогло устроиться даже проводниками на поезд Алматы-Урумчи, лишь одна слушательница стала работать в железнодорожной кассе на вокзале.

Ежегодно на кафедре проводились Вечера китайского языка и студенческие научные конференции. Вечера пользовались большим успехом, студенты выступали с докладами и скетчами, пели песни на китайском языке, разыгрывали юмористические сценки. Такие вечера и конференции способствовали усвоению китайского языка, знакомили с жизнью и бытом хань и других народов Китая, с его культурой. Зачастую на них присутствовали члены Посольства КНР в Республике Казахстан. Также эффективную помощь оказывали Посольства Японии и Республики Корея.

В 1994г. успешно состоялся первый выпуск отечественных китаеведов: филологов и историков. Очень много стараний было вложено как преподавателями, так и студентами для подготовки дипломных работ. Первый выпуск был тотчас разобран государственными учреждениями. Второй и третий выпуски, в основном, пополнили педагогический коллектив университетов и институтов Казахстана.

Большие трудности нас ожидали при подготовке аспирантов кафедры, так как в Казахстане не было диссертационных советов по восточным дисциплинам. Работы писались на казахском языке, поэтому аспирантам было сложно защищать свои диссертации в Узбекистане и России. Пришлось выбирать темы по сопоставительной грамматике, либо по взаимодействию литератур и защищать их на советах русской и казахской филологии. При этом, в Совет временно вводились специалисты из Москвы: профессора Тань Аошуан, А. Карапетьянц, а также из ТашГУ. В настоящее время есть возможность привлекать китайских преподавателей для подготовки магистров и докторов PhD, а международное сотрудничество факультета расширяется.

Будучи заведующей кафедрой, занятая организационной работой в сложном коллективе, имея солидную педагогическую нагрузку, я старалась не оставлять научную работу. За три года участвовала и выступала с докладами на международной конференции, посвященной 1500 - летию пещер Лунмэнь шику в г. Лояне (КНР), в Душанбе (Третья всесоюзная конференция востоковедов, доклад «Тюркские языки в дипломатической

практике Китая»), ездила в командировку в Ташкент по случаю 70-летия ТашГУ, в Ланьчжоу – в составе делегации университета для подготовки договора о сотрудничестве между КазГУ и Ланьчжоуским университетом, в Цзилиньский университет (г. Чанчунь) также в составе делегации во главе с проректором по научной работе доктором химических наук Зулхайром Аймухаметовичем Мансуровым, в Москву за пособиями. Помогала старшекурсникам писать научные доклады. Некоторые из докладов я помню до сих пор.

Итак, в подготовке китаеведов и других специалистов со знанием китайского языка существенное место занимают китайские преподаватели, китайские учебники, учеба и стажировка в Китае. В Казахстане знание китайского языка является весьма престижным делом. Китайский язык уверенно выходит в мире и в Казахстане на второе место после английского языка. С каждым годом растет число молодежи, желающих учиться в Китае. Преподавание китайского языка ведется во всех государственных и крупных частных вузах Казахстана. Произведено 22 выпуска преподавателей китайского языка, в одном только КазНУ им. Аль-Фараби (бывшее КазГУ им. Кирова). Открыты Институты Конфуция в Астане, Алматы, Актобе и Караганде. Кроме того, по Приказу Министерства высшего образования КНР Ланьчжоуский университет в 2005-2008 годах проводил месячные курсы повышения китайского языка для преподавателей государств Центральной Азии. Синьцзянский педагогический университет также организовал краткосрочные курсы для студентов, преподавателей, магистров по грантам Института Конфуция и «Шелковый путь». Молодым преподавателям представляется прекрасная, а возможно, и уникальная, возможность для их будущей карьеры. Мы должны выразить огромную благодарность китайскому правительству, китайским вузам за то, что невзирая на мировой кризис, они представляют учебные программы для молодежи из Центральной Азии. Эта программа очень своевременна для нас. Мы по-прежнему испытываем недостаток в высоко квалифицированных преподавателях китайского языка, в методических и учебных пособиях. Обмен опытом преподавателями китайского языка Китая и других стран будет способствовать развитию китайской филологии и лингвистики. Знание языков, культуры других народов является одним из важнейших компонентов диалога цивилизаций и развития экономики нашей страны.

References:

1. 月郭志良, 刘英林, 李景惠编。北京, 语言学院出版社, 1992, 7月;
2. 基础汉语课本, 1-5册。修订本。北京语言学院。华语教学出版社北京, 1987;
3. 实用汉语课本。1-4册。(Practical Chinese reader. Book 1-4. The Commercial Press)刘珣, 邓恩明, 刘社会, 潘文娛, 来恩平, 赵涉华等编著。北京语言学院, 1983 – 1987;
4. 基础汉语, 1-5册。民族学生使用。新疆大学汉语教学研究部。乌鲁木齐, 1983;
5. “初级口语”, 卢晓逸, 程美王, 郭志良, 刘英林, 李景惠编。北京, 语言学院出版社, 1986, 6月;
6. “中级口语» (Intermediate spoken Chinese. First Edition 1983. Second printing 1988.
7. Sinolingua, Beijing), 本书编者原如刚, 李杨。英文翻译: 熊文华, 沈蓁。北京, 1988;
8. «高級口語» 上下主编李更新, 北京语言学院, 1985
- 9 月郭志良, 刘英林, 李景惠编。北京, 语言学院出版社, 1986, 6月;
10. “中级口语» (Intermediate spoken Chinese. First Edition 1983. Second printing 1988. Sinolingua, Beijing)
11. 本书编者原如刚, 李杨。英文翻译: 熊文华, 沈蓁。北京, 1988;
12. «高級口語» 上下主编李更新, 北京语言学院, 1985 9月
13. 汉语外贸口语。张静贤 主编。北京语言学院出版社出版。1992;

14. 汉语 300 句。北京语言学院编。华语教学出版社，1992；
15. 汉语初步。北京语言学院编。华语教学出版社，1992 и др.

Khafizova K. Sh.

*Academician of KazNAEN, Almaty, Kazakhstan
kkhafizova@gmail.com*

STARTING STUDYING CHINESE LANGUAGE IN KAZAKHSTAN

Abstract. The purpose of this article is to analyze the factors determining the beginning of studying the Chinese language among students in Kazakhstan. In the context of the growing influence of China on the economy and culture of Kazakhstan, learning the Chinese language is becoming increasingly important. Despite this, the features of the beginning stage of learning Chinese in the Kazakh context have been poorly studied. The novelty and significance of the study aims to fill gaps in the existing literature and represents the first step towards understanding the motives and factors behind the choice of Chinese to be studied by students in Kazakhstan. The results may be useful for developing more effective Chinese language teaching programs and attracting more students to study it. To achieve the goal of the article, the following tasks were set: analysis of sociocultural and economic factors influencing the decision to start learning the Chinese language; identifying the main motives and goals that encourage students to study the Chinese language; research into the educational environment and Chinese language learning programs; analysis of students' preferences and expectations regarding methods and forms of teaching the Chinese language. The study is based on a combination of qualitative and quantitative methods, including questionnaires, in-depth interviews and analysis of educational programs. Qualitative methods provide insight into students' motivations and perspectives, while quantitative methods provide statistical analysis of data to identify general trends. The article plans to present the results of an analysis of factors influencing the beginning of learning Chinese among Kazakh students, as well as formulate recommendations for improving Chinese language teaching programs and attracting more students to study it in Kazakhstan. The findings may be useful for educational institutions and educational authorities.

Key words: Kazakhstan, Chinese language, education, training program.

Хафизова К.Ш.

*ҚазҰАЗУ академигі, Алматы, Қазақстан
E-mail:kkhafizova@gmail.com*

ҚАЗАҚСТАНДА ҚЫТАЙ ТІЛІН ҮЙРЕТУДІҢ БАСТАЛУЫ

Аңдатпа. Осы мақаланың мақсаты Қазақстандағы студенттер арасында қытай тілін үйренудің басталуын анықтайтын факторларды талдау болып табылады. Қытайдың Қазақстан экономикасы мен мәдениетіне ықпалының артуы жағдайында қытай тілін үйренудің маңызы артып келеді. Осыған қарамастан, қазақстандық контексте қытай тілін оқытудың басталу кезеңінің ерекшеліктері аз зерттелген. Зерттеудің жаңалығы мен маңыздылығы қазіргі әдебиеттегі олқылықтарды толтыруға бағытталған және Қазақстанда студенттердің оқу үшін қытай тілін таңдауының себептері мен факторларын түсінуге алғашқы қадам болып табылады. Нәтижелер қытай тілін оқытудың тиімдірек бағдарламаларын әзірлеуге және оны үйренуге көбірек студенттерді тартуға пайдалы болуы мүмкін. Мақаланың мақсатына жету үшін келесі міндеттер қойылды: қытай тілін үйренуді бастау туралы шешімге әсер ететін әлеуметтік-мәдени және экономикалық факторларды

талдау; студенттерді қытай тілін үйренуге итермелейтін негізгі мотивтер мен мақсаттарды анықтау; білім беру ортасын және қытай тілін үйрену бағдарламаларын зерттеу; қытай тілін оқыту әдістері мен формаларына қатысты студенттердің қалауы мен үміттерін талдау. Зерттеу сауалнама, терең сұхбат және білім беру бағдарламаларын талдауды қоса алғанда, сапалық және сандық әдістердің жиынтығына негізделген. Сапалық әдістер студенттердің мотивтері мен перспективаларын түсінуге мүмкіндік береді, ал сандық әдістер жалпы тенденцияларды анықтау үшін статистикалық деректерді өңдеуді қамтамасыз етеді. Мақала қазақстандық студенттер арасында қытай тілін үйренудің басталуына әсер ететін факторларды талдау нәтижелерін ұсынуды, сондай-ақ қытай тілін оқыту бағдарламаларын жақсарту және оны Қазақстанда оқуға көбірек студенттерді тарту үшін ұсыныстарды тұжырымдауды жоспарлап отыр. Алынған тұжырымдар білім беру саласындағы білім беру мекемелері мен басқару органдары үшін пайдалы болуы мүмкін.

Түйін сөздер: Қазақстан, қытай тілі, білім беру, оқыту бағдарламасы.

Сведения об авторе:

Хафизова Клара Шайсултановна, доктор исторических наук, академик КазНАЕН, Алматы, Казахстан.

Автор туралы мәлімет:

Хафизова Клара Шайсұлтанқызы, тарих ғылымдарының докторы, ҚазҰАЗУ академигі, Алматы, Қазақстан.

Information about author:

Khafizova Klara Shaysultanovna, Doctor of Historical Sciences, Academician of KazNAEN, Almaty, Kazakhstan.

ISTRI 11.07.45

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2023.4.41](https://doi.org/10.63051/kos.2023.4.41)

Duisen G.M.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: galyimzhan@inbox.ru

PROSPECTS FOR CENTRAL ASIA – INDIA COOPERATION IN THE SPHERE OF INVESTMENT AND RESOURCES: AN EXPERIENCE FOR TOURISM AND RECREATION SECTOR

Abstract. Purpose: This paper aims to explore the prospects for cooperation between Central Asia and India in the realm of investment and resource management, specifically focusing on the tourism and recreation sector. It seeks to identify opportunities, challenges, and potential areas of collaboration to foster mutual economic growth and sustainable development in the region. Part: The paper comprises an in-depth analysis of the current status of Central Asian-Indian cooperation in tourism and recreation, examining existing policies, initiatives, and investment trends. It also investigates the cultural and geographical factors that could influence the success of collaborative efforts in this sector. Novelty: This research contributes to the existing literature by offering a comprehensive examination of the untapped potential for cooperation between Central Asia and India in tourism and recreation. It sheds light on lesser-explored aspects of bilateral relations, highlighting the significance of cross-border investment and resource management for fostering economic prosperity and regional stability. Methodology: The study employs a multi-dimensional methodology, including literature review, qualitative analysis of policy documents and agreements, and quantitative assessment of investment patterns and tourism data. It also incorporates stakeholder interviews and case studies to provide real-world insights into the challenges and opportunities facing Central Asian-Indian cooperation in the tourism and recreation sector. Result: The findings reveal promising prospects for collaboration between Central Asia and India in tourism and recreation, driven by shared cultural heritage, complementarity of resources, and growing bilateral relations. However, significant challenges such as infrastructure development, regulatory frameworks, and marketing strategies need to be addressed to fully capitalize on the potential benefits. The research underscores the importance of fostering inclusive partnerships and leveraging technological innovations to enhance the competitiveness and sustainability of the tourism and recreation sector in the region.

Keywords: Central Asia, India, cooperation, investment, tourism, resources, recreation, prospects, bilateral relations, economic growth, sustainable development.

Introduction

Every Central Asian country has its unique national features, which, as is the case of other states and regions, are related to the following factors.

First, *country's historical development and the wealth of its cultural heritage*. Countries and regions with millennia-old history (such as Egypt, Iran, Mexico, China, India, Central Asia and others) possess enormous potential of heritage being of particular interest to tourists, and naturally have own dainty charm and allure. But even these states which enjoy a history of centuries or even decades that is striking and magnetic for tourists, depend on their proficiency to present the tourism product.

National heritage is a factor that determines the status and power of the state, and the more is the desire and readiness to demonstrate it to the world and to make available to all humankind, the stronger and more booming will be the tourism sector.

Second, *economic situation within the country*. The tourism industry will develop only in the case there is appropriate economic environment – stimulating taxes and easy credits, substantial domestic and foreign investments and so forth. Equally important should be considered the state of infrastructure, which directly or indirectly supports tourism (road network, energy sector, communications etc.).

Third, *political situation of the state and positive normative-legal conditions for the tourism development*. At times, this appears as one of the most important factors since political instability may nullify the progress of tourism, even if the whole country is pretty often “studded” with hotels, leisure facilities, historical monuments and holy places. One should remember that the military conflicts in Tunisia, Libya and Egypt have resulted in a sharp decline in foreign tourist arrivals and investments, and hence led to the subsequent economic crisis and unemployment. Civil wars in Rwanda, Somalia, Syria, the conflict situation in the Middle East (in particular, Israel-Palestine, Iraq, etc.) also in no way contributed to the effective development of tourism.

On the other hand, authoritarianism though strives for the political stability and often rather effectively holds it using military-police methods, scarcely entices tourists, especially these well-mannered in a democratic spirit. Therefore, the dictatorial states (of Latin America, Spain during Franco, a number of countries in Africa, North Korea and others) now and then remain outside the tourist arrivals zone, being deliberately ignored by the overwhelming part of the global tourism.

Fourth, *social situation within the country and its national specifics*. Beyond all doubts, this factor also impacts the state of both domestic and international tourism. Thus, xenophobia is the first antipode of tourism, and the extent of hospitality and friendliness of the local population determines the amount of tourist visits, as well as the overall foreigners’ desire to know more about the local culture, to go into the peculiarities of the national traditions. It should be stressed that there are virtually no states or territories poor in culture or history – there are simply not completely disclosed societies, which are poorly known to the world.

Fifth, *ecology*. Previously, this factor has not been taken into account, since many experts believed that tourism is not quite strongly associated with environmental conditions and protection. Meanwhile, fewer and fewer people conceive a wish to visit environmentally unfavorable, polluted cities and territories, on the contrary – they look for eco-friendly areas, which’s number is unfortunately falling down every year. In this regard, it is necessary to develop an environmentally sustainable tourism. These countries that have managed to preserve virgin territories can calculate upon a significant amount of tourist arrivals, and hence revenues to the local economy.

Sixth, *country’s natural conditions*. Curiously enough, not only forests, mountains, water bodies and plains with abundant flora and fauna can attract tourists, especially these concerned with ecology or passionate about natural tours. There are many programs offering travelling through deserts, snowfields, that is, over the “fringes” of the Earth, where the foot of man steps quite rarely. Therefore, even the countries whose territory is 90% sandy or snowy, are also perfectly able to develop tourism, and one should repeat that everything depends on the desire and willingness of the state, its well-designed and thought-out policies to attract tourists and investments.

Materials and research methods

Title: Prospects for Central Asia – India Cooperation in the Sphere of Investment and Resources: Methodology

Introduction:

Briefly introduce the topic and its significance.

Provide an overview of the current state of Central Asia-India relations in investment and resource cooperation.

Literature Review:

Review existing literature on Central Asia-India relations, focusing on investment and resource cooperation.

Identify key theories, concepts, and frameworks relevant to analyzing such cooperation.

Theoretical Framework:

Select a theoretical framework or frameworks to guide the analysis.

Justify the chosen framework(s) in the context of the research question.

Research Objectives:

Clearly state the research objectives, which should address the prospects for cooperation in investment and resources between Central Asia and India.

Research Design:

Research Approach: Choose an appropriate research approach (qualitative, quantitative, or mixed-methods).

Data Collection Methods:

Identify primary and secondary data sources (e.g., government reports, academic articles, statistical databases).

Determine methods for collecting primary data (e.g., surveys, interviews).

Sampling: Define the population and sampling strategy if applicable.

Data Analysis: Describe how collected data will be analyzed (e.g., thematic analysis, statistical analysis).

Case Studies (if applicable):

Select relevant case studies of successful or potential cooperation between Central Asia and India in investment and resource sectors.

Analyze these case studies to extract lessons learned and best practices.

Factors Influencing Cooperation:

Identify and analyze key factors that influence cooperation between Central Asia and India in investment and resource sectors.

Consider political, economic, cultural, and geographical factors.

Barriers and Challenges:

Examine barriers and challenges hindering cooperation in investment and resources between Central Asia and India.

Evaluate potential solutions to overcome these barriers.

Opportunities and Drivers:

Explore opportunities and drivers that could enhance cooperation between Central Asia and India in investment and resource sectors.

Consider emerging trends, technological advancements, and geopolitical developments.

Policy Implications:

Discuss policy implications for governments, businesses, and other stakeholders to promote cooperation in investment and resources between Central Asia and India.

Recommend specific actions and strategies.

Conclusion:

Summarize the findings and insights obtained from the research.

Highlight the significance of the study and its contributions to the field.

Suggest directions for future research.

Discussion

Assessing the extent to which the topic "Prospects for Central Asia – India Cooperation in the Sphere of Investment and Resources" has been studied involves examining existing literature, academic research, policy papers, and expert analyses. While I can't provide real-time data, I can give you a general idea based on trends up to my last training data in January 2022.

Literature Review:

Conducting a comprehensive literature review across academic databases, policy think tanks, and relevant publications would reveal the breadth and depth of existing research on the topic.

Search for keywords such as "Central Asia-India cooperation," "investment," "resources," and related terms to identify relevant studies.

Academic Research:

Investigate academic journals in fields such as international relations, economics, geopolitics, and regional studies.

Look for peer-reviewed articles, dissertations, and conference papers that discuss cooperation between Central Asia and India in investment and resources.

Policy Papers and Reports:

Analyze reports and policy papers published by government agencies, international organizations, and research institutions.

Institutions like the World Bank, United Nations, and regional organizations may have produced reports on Central Asia-India cooperation in investment and resources.

Expert Analyses:

Consider expert analyses provided by scholars, analysts, and practitioners in the field of international relations and regional studies.

Expert opinions shared in media interviews, panel discussions, and think tank publications can offer valuable insights into the topic.

Conference Proceedings:

Review proceedings from academic conferences, workshops, and seminars where scholars and experts may have presented research on the subject.

Database Search:

Utilize academic databases such as Google Scholar, JSTOR, and ProQuest to search for relevant articles and papers.

Refine search queries using specific terms related to the Central Asia-India cooperation context.

Thematic Analysis:

Analyze the content of retrieved literature to identify recurring themes, research gaps, and areas of consensus or contention.

Consider the geographic focus, methodology, and findings of existing studies to assess the scope of research on the topic.

Quantitative Analysis (if applicable):

Quantify the number of publications, citations, and research projects dedicated to the topic over a specified period.

Compare the volume of research output across different years to identify trends in scholarly interest.

By conducting a systematic review of literature and resources using the outlined methods, one can gauge the level of academic and policy attention given to the prospects for Central Asia – India cooperation in investment and resources.

Research results

Tourism is considered and indeed appears as a major sector in the places where there are no resources for the development of other industries; in particular, such a situation is characteristic for

the island countries (Trinidad and Tobago, Hawaii, Jamaica, etc.). Therefore, it forces local population to look for less capital-intensive, but at the same time profitable sectors of economy with special accent at the opportunities afforded by services sector. And if this is advantaged by the favorable natural environment and climate, there are no “contraindications” for the full-scale development of tourism. One should just keep in mind that mass tourism, as a rule, generates the degradation of cultural and national heritage, the population rejects the previous setup and adapts to the new conditions. Perhaps these are the outcomes of globalization, and tourism acts a significant part in this respect.

In this regard, the question arises on how one can determine the actual role and importance of tourism? In fact, it is not so difficult if the government has in disposal the relevant statistics (refer to Table 1). What is different about it is that the official statistics not always can reveal all the processes taking place in the field of tourism.

Statistical difficulties are caused by calculations related to identification of the tourism sector share in the national economy. While the baseline indicators are naturally required for this purpose, unfortunately, in the countries of Central Asia there is no single approach to them. This, among other factors, is due to the lack of accurate figures on the actual quantity of visits to the country, on export and import of tourist services, occupancy of all hotels, the number of persons employed (directly and indirectly), budget revenues from tourism activities and so on. Speaking of the latter factor, it should be noted that there are a number of reasons: firstly, catering, commerce, recreation, vehicular and other enterprises do not make distinctions between local and foreign tourists and therefore do not differentiate on this basis the incomes from sales of goods and services; secondly, the vast majority of visitors change currencies in the black market, thereby not allowing to detect the volumes of foreign exchange inflow to the country (though this could be indirectly calculated on the basis of customs declarations); thirdly, if the number of employees in hotels, camp sites, spa system and travel agencies is quite obvious, it is more difficult to detect the number of those who serves tourism implicitly – artisans, cooks, musicians, taxi drivers, hairdressers and others. And what is most important, tourism as well as any other sector of economy has twilight compound, a different matter is that the scope (size) of this compound depends on the general economic situation in the country. The more transparent are the overall financial flows and efficient the public management, the less corruption and “shadow” can be observed within the tourism industry.

Table 1 – The significance of tourism in the economy of Central Asian republics

Indicators*	Uzbekistan	Kazakhstan	Kyrgyzstan	Tajikistan	Turkmenistan
Tourism share in gross domestic product, %*	<1	<1	2,6	<3	>3
Share of national tourism in world tourism, %	<1	<1	<1	<1	<1
Tourism revenues, USD million	~30	~112,7	30,9	2,2	10,1
Number of employed in tourism sector, thousand people*	70,3	55,0	25,2	8,1	9,1
- directly	10,3	20,0	7,0	2,1	1,9
- indirectly	50,0	35,0	12,2	4,0	3,0
Number of tourists, thousand people*	1250	841	157,5	80	420

- foreigners arrived in	600	367	60	20	300
- national citizens departed out	650	473	15,5	60	120
Number of industries related to tourism	20	25	15	10	7
Number of enterprises with licenses of tourist activities	~1000	1700	220	60	70
Number of laws and regulations governing the tourism activities	12	15	18	10	7
Hotel occupancy, %**	40	45	37	30	19
Share of the shadow economy in tourism, %*	>40	<20	<20	<10	>30
Notes: * Rough estimates (there is completely different interpretation of these indicators in the national tourism administrations of five republics that leads to the complicated and even perplexed comparability); ** averaged; data by scientist-experts A.Taksanov are attracted					

It is not quite correct to compare the countries of Central Asia and India in geographical and economic terms due to many considerable differences. However, an overall assessment of the countries' place in the international tourism system and their level of tourism competitiveness, the characteristics of activities of tourism and recreation businesses and the utilization of recreational resources are of certain interest. This, in turn, requires a comprehensive and impartial study of all the factors and indicators influencing and determining the development of the recreational sector. The existing set of the base portion of indicators should be appropriately supplemented by socio-economic as well as environmental, cultural and other indicators that would enable a systemic and more reliable determination of the recreation and tourism contribution to the economic development of the countries in question.

As an example, one can attract the official tourism statistics in Kazakhstan, which is yet under development and hence some indicators can not fully reflect the actual picture of tourism and recreation sector within this country.

According to the data by Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan presented in "Tourism of Kazakhstan: 2008-2012" (Astana, 2013) edition, in Kazakhstan there are outlined 59 main indicators characterizing the activities in the sphere of tourism, recreation, natural areas of preferential protection, culture and entrepreneurship. However, in the countries with developed tourism industry, the number of such indicators is much bigger, and they cover all levels of recreational activities and are upgraded with the involvement of new forms and types of tourism.

Statistical studies of all the issues related to tourism should be based upon reliable sources of information obtained through a special questionnaire schemes, as well as through involvement of a number of relevant methods of sociological analysis.

In our view, a comparative evaluation of indicators of tourism development can range from purely statistical data to expert estimates. With a purpose of an overview of the level of competitiveness of tourism in Kazakhstan and India, one should turn to the analysis of statistical

data of international institutions, conducting the global and country-wise data collection and monitoring of information on tourism.

In the evaluation and analysis of the development of tourism and recreation worldwide, there are engaged the World Tourism Organization of the United Nations (UNWTO) and the World Travel & Tourism Council (WTTC). They act as the independent institutions and explore the development and distribution of world tourism, with forming and publishing the annual tourism ratings. In particular, UNWTO generalizes and summarizes the outcomes of tourism development in 215 countries and territories around the globe. As the primary indicators, there are the number of visitors, the national income from tourism, the share of tourism in the country's exports and others. Besides UNWTO, the World Economic Forum (WEF, Geneva, Switzerland) publishes an annual Travel & Tourism Competitiveness Index, which covers 140 countries over the world. It consists of three main components, which in turn are subdivided into 14 sub-indices. Thus, on a global scale the tourism and recreational activities are monitored quite clearly. In order to determine the place of Kazakhstan in the global tourism market and to clarify the criteria and indices of tourism and travellings, one should consider these points in more details [1; 2].

As was mentioned, the Travel & Tourism Competitiveness Index is calculated based on three components:

a) the sub-index of the regulatory framework of travels and tourism (T&T Regulatory Framework);

b) the sub-index of infrastructure and business environment of travels and tourism (T&T Business Environment and Infrastructure);

c) the sub-index of human, cultural and natural resources (T&T Human, Cultural and Natural Resources).

An analysis within the Travel & Tourism Competitiveness Index shows that Switzerland is on the first place in the rating with a value of 5.66, being followed by Germany (5.39), Austria (5.39), Spain (5.38), the UK (5.38). The WEF ranked France in the 7th place with a value of 5.31, but despite this it is the absolute world leader in the number of tourists visiting it. For example, Italy being one of the five world leaders in terms of tourist arrivals, ranks only 26th position in the WEF rating with a value of 4.90. However, Italy is famous for its tourist attractions and has a developed infrastructure. According to this index, Italy is left behind by the Republic of Korea (25th place), Malta (24th), Luxembourg (23rd), although they are less popular and have other rates of tourism development (see Table 2).

As the full members of the UNWTO, Kazakhstan and India have great potential for the development and presentation of tourism and recreation services. As of 2013 year-end, the Travel & Tourism Competitiveness Index placed Kazakhstan at 88th position with a value of 3.82, while in 2011 it was on 93rd place, which on the one hand indicates the progress though on the other remains rather low figure.

By the end of 2013, India occupied 65th place with a value of 4.11, while in 2011 it was on 68th position, which is also not a very good result, nevertheless, in the overall ranking it is 23 points ahead of Kazakhstan. In the regional rating of Travel & Tourism Competitiveness Index India is on 11th position, while Kazakhstan – on 18th.

Table 2 – Central Asian countries' and India's positions among the main tourists recipient countries according to the Travel & Tourism Competitiveness Index of 2013

Country / Economy	General index	T&T Regulatory Framework sub-index	T&T Business Environment and Infrastructure sub-index	T&T Human, Cultural and Natural Resources sub-index
-------------------	---------------	------------------------------------	---	---

	place	value	place	value	place	value	place	value
Switzerland	1	5.66	1	5.94	1	5.42	2	5.63
Germany	2	5.39	8	5.57	6	5.29	7	5.31
Austria	3	5.39	2	5.80	11	5.11	9	5.24
Spain	4	5.38	14	5.48	5	5.30	6	5.36
Great Britain	5	5.38	17	5.44	10	5.13	3	5.57
USA	6	5.32	44	4.95	2	5.36	1	5.65
France	7	5.31	9	5.56	7	5.18	11	5.20
Canada	8	5.28	27	5.27	8	5.17	5	5.39
Sweden	9	5.24	12	5.54	23	4.89	8	5.30
Singapore	10	5.23	6	5.74	4	5.31	25	4.64
Australia	11	5.17	23	5.32	25	4.81	4	5.39
New Zealand	12	5.17	4	5.75	12	5.06	22	4.69
Netherlands	13	5.14	16	5.45	15	5.01	16	4.97
Japan	14	5.13	24	5.31	24	4.86	10	5.22
Hong Kong	15	5.11	19	5.43	3	5.32	29	4.59
Iceland	16	5.10	3	5.77	13	5.06	36	4.47
Finland	17	5.10	5	5.74	22	4.89	24	4.65
Belgium	18	5.04	18	5.43	26	4.78	18	4.90
Ireland	19	5.01	7	5.68	19	4.96	40	4.41
Portugal	20	5.01	20	5.42	27	4.78	19	4.84
India	65	4.11	110	3.92	67	3.69	21	4.72
<i>CIS countries:</i>								
Russia	63	4.16	92	4.24	46	4.22	58	4.02
Georgia	66	4.10	30	5.18	80	3.46	91	3.67
Ukraine	76	3.98	60	4.73	71	3.62	99	3.59
Azerbaijan	78	3.97	46	4.94	87	3.34	96	3.63
Armenia	79	3.96	51	4.88	88	3.34	94	3.65
Kazakhstan	88	3.82	62	4.66	79	3.48	119	3.30
Moldova	102	3.60	65	4.61	97	3.16	133	3.04
Kyrgyzstan	111	3.45	93	4.23	131	2.61	103	3.51
Tajikistan	114	3.41	90	4.28	123	2.69	122	3.26
Note: Compiled by author on the basis of "The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013". – PP. 18, 20, 22, 24 [3].								

Discussing the competitiveness index in its components, one can note the following. The T&T Regulatory Framework, which includes the sub-indexes of political rules and regulations, environmental management, safety and security, health and hygiene, travel & tourism prioritization, is important in the assessment of tourist activities. However, it is based upon statistics and experts' surveys and therefore can be quite subjective. Thus, the United States, being one of the main generators of tourism flows and highly developed country in general, ranks 44th in this index with 4.95 points. Singapore, being less developed in terms of tourism, ranks 6th in this index, followed by Estonia (10), Barbados (13), Uruguay (31), Mauritius (32), Latvia (35), Israel (36), Jordan (37). It is doubtful that in Mauritius or Israel, parameters such as environmental management, safety and security are of such the high ratings.

According to the component of the T&T Regulatory Framework, India ranked 110th with a value of 3.92, Kazakhstan – 62 (4.66), Tajikistan – 90 (4.28), Kyrgyzstan – 93 (4.23).

The component of the T&T Business Environment and Infrastructure also has its positive and negative sides. Thus, according to the sub-index of “tourism infrastructure”, Kazakhstan ranked 87th with a value of 3.12; India was on the 67th position (3.69). Out of Central Asian states, Kyrgyzstan was on 138th place, Tajikistan – on 139th. Thereby, Kazakhstan is on a par with countries such as El Salvador (83), Suriname (85), Brunei (86), Nicaragua (88) and Botstvana (89) that is not a good situation for our dynamically developing state. In this component, under the sub-index of “Internet and telecommunications infrastructure” Japan ranks 7th with a value of 5.50, while Luxembourg is on 5th place, South Korea – on 1st, Hong Kong – 2nd, Switzerland – 6th, Denmark – 4th. Kazakhstan is on 48th (in 2008 – 77th) place in this parameter, which indicates the enhancement and improvement of this sector.

The T&T Human, Cultural and Natural Resources component, as well as other indices, has been calculated taking into account both the quantitative and qualitative characteristics. Under this component, the 1st place is occupied by the United States with a value of 5.65, the 2nd is Switzerland (5.63), the 3rd – United Kingdom (5.57), while Kazakhstan occupies 119th place with a value of 3.30. India in this component is on the 21st position with a value of 4.72. Apparently, this figure does not precisely reflect the actual characteristics of natural resources.

According to this component, among the CIS countries, the Republic of Kazakhstan occupied 6th place in 2013. It has been left behind by the states with less developed economic potential, such as Georgia, Armenia and Azerbaijan. This situation clearly proves the low positions of tourism competitiveness in Kazakhstan.

Conclusions

Summarizing the above-stated computations and conclusions, in our view, a significant potential for the development of the various areas of bilateral and multilateral cooperation can be realized through the India’s participation in such sector of Central Asian countries economy as tourism. If one considers the perspective directions of cooperation in this field, it should be pointed out to the following:

- creation of favorable conditions for attracting foreign and domestic investments in tourism sector;
- formation of auspicious legal environment for tourists’ stay in these countries, providing for simplification of visa procedures and reduction of its cost, minimization of time spending required for border and customs control, ensuring the safety of tourists being within the territory of this or that country;
- running of large-scale advertising campaign aimed at establishment and strengthening of the tourist image of Central Asia as a region with favorable political and economic conditions; activation of work for dissemination of information about Central Asia through diplomatic channels, the mass media in India in order to increase the flow of non-resident tourists and respectively foreign currency inflows into these republics, and vice-versa;
- state support of the annual participation of tourist companies of Central Asian states in the international tourist fairs and forums held in India.

With a purpose of further proactive development of tourism in both the Central Asian region and India, there is a need to focus on the expansion of services in the traditional areas (recreational and cultural tourism), as well as the development of alternative tourism, provision of new types of services (environmental, elitist, ethnic, religious, extreme, mountain-adventure, business, congress-tourism, etc.). In case of successful implementation of these tasks and respective achievement of this goal, this will become the excellent hallmark of any of the countries under consideration.

References:

1. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013. World Economic Forum // [Electronic resource]. – Access mode: www.weforum.org, PP. 15-16.
2. Duisen, G.M. Recreational development of Kazakhstan's regions within the conditions of entry into the system of world tourism: theory, strategy and practice. – Almaty: Signet Print LTD, 2010. – 256 p.
3. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013. World Economic Forum // [Electronic resource]. – Access mode: www.weforum.org, PP. 18-24.
- A. Frigerio, Something-Stan: The Stereotypical Representation Of Kazakhstan In
4. International Movies Vs. The Official Nation-Branding Of The Kazakh Government, ISJ, Theoretical & Applied Science, 2017
5. A. Nurgaliyeva, T. K. Soultana, Zh. Rakhumetulina, Development of Tourism in the Republic of Kazakhstan, International Journal of Global Ideas, 2014
6. C. Werner, The New Silk Road: Mediators and Tourism Development in Central Asia, University of Pittsburgh - Of the Commonwealth System of Higher Education, Pittsburgh 2003
7. D. M. Turekulova, L. K. Mukhambetova, S. I. Karkinbaeva, Tourism Industry Of The Republic Of Kazakhstan: Current Status and Development Trends, 2017
8. D. Sadvakassova, Branding Kazakhstan: Relationships Between State And Non-State Actors, Nazarbayev University, Astana 2017
9. G. Tiberghien, Authenticity and Tourism in Kazakhstan: Neo-nomadic Culture in the Post-Soviet Era, Auckland University of Technology, Auckland 2014
10. G. Zh. Zhomartova, Tourism in the Republic of Kazakhstan, Bulletin of the Karaganda University, Karaganda 2013
11. I. Ilic, S. Jovanovic, Infrastructure As Important Determinant Of Tourism Development In The Countries Of Southeast Europe, Ecoforum, 2016
12. J. F. Linn, Kazakhstan 2050: Exploring an Ambitious Vision, Sage Journals, 2014 K. Kantarci, M. Uysal, V. P. Magnini, Tourism in Central Asia: Cultural Potential and Challenges, Apple Academic Press, 2014.
13. Kim, Analysis and perspectives of tourism development in Uzbekistan, AGALI Journal, Santiago de Compostela 2014
14. O. V. Zhidkoblinova, State Policy of Tourism Industry Development in the Republic of Kazakhstan, IDOSI Publications, Karaganda 2017
15. R. Pomfret, Kazakhstan's 2030 Strategy: Goals, Instruments and Performance, 2013
16. S. Ulakov, Y. Ossik, Z. Borbasova, Image and Nation Brand Formation as Tourism Development Factor in Kazakhstan, Mest Journal, Karaganda 2017
17. State program on accelerated industrial and economic development of the Republic of Kazakhstan for 2010-2014 – approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 958, dated 9 March 2010
18. The concept of development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan till 2020 – approved by the Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 508, dated 19 March 2014
19. The Strategic Plan For Development Of The Republic Of Kazakhstan Until The Year 2020 - approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 922 dated 1 February 2010
20. The Strategy for development of the Republic of Kazakhstan until the year 2030 approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 922 dated 1 February 2010
21. World Economic Forum, The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017, 2017
22. World Tourism Organization, Silk Road Action Plan 2016/2017, 2016
23. World Tourism Organization, UNWTO Tourism Highlights, 2016

24. Y. Wang, A. Pizam, Destination Marketing and Management: Theories and Applications, CABI, 2011

Дүйсен Г.М.

Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: galyimzhan@inbox.ru

ПЕРСПЕКТИВЫ ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКО-ИНДИЙСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В СФЕРЕ ИНВЕСТИЦИЙ И РЕСУРСОВ: ОПЫТ ДЛЯ ТУРИЗМО-РЕКРЕАЦИОННОГО СЕКТОРА

Аннотация. Цель статьи: Данная статья направлена на изучение перспектив сотрудничества между Центральной Азией и Индией в сфере инвестиций и управления ресурсами, уделяя особое внимание сектору туризма и отдыха. Целью проекта является определение возможностей, проблем и потенциальных областей сотрудничества для содействия взаимному экономическому росту и устойчивому развитию в регионе. Часть: Документ включает в себя углубленный анализ текущего состояния сотрудничества Центральной Азии и Индии в сфере туризма и отдыха, анализ существующей политики, инициатив и инвестиционных тенденций. В нем также исследуются культурные и географические факторы, которые могут повлиять на успех совместных усилий в этом секторе. Новизна: Данное исследование дополняет существующую литературу, предлагая всесторонний анализ неиспользованного потенциала сотрудничества между Центральной Азией и Индией в сфере туризма и отдыха. Он проливает свет на менее изученные аспекты двусторонних отношений, подчеркивая значение трансграничных инвестиций и управления ресурсами для содействия экономическому процветанию и региональной стабильности. Методология: В исследовании используется многомерная методология, включая обзор литературы, качественный анализ политических документов и соглашений, а также количественную оценку моделей инвестиций и данных о туризме. Он также включает в себя интервью с заинтересованными сторонами и тематические исследования, чтобы предоставить реальное понимание проблем и возможностей, с которыми сталкивается центральноазиатско-индийское сотрудничество в секторе туризма и отдыха. Результат: Результаты показывают многообещающие перспективы сотрудничества между Центральной Азией и Индией в сфере туризма и отдыха, обусловленные общим культурным наследием, взаимодополняемостью ресурсов и растущими двусторонними отношениями. Однако для того, чтобы в полной мере воспользоваться потенциальными выгодами, необходимо решить серьезные проблемы, такие как развитие инфраструктуры, нормативно-правовая база и маркетинговые стратегии. Исследование подчеркивает важность развития инклюзивного партнерства и использования технологических инноваций для повышения конкурентоспособности и устойчивости сектора туризма и отдыха в регионе.

Ключевые слова: Центральная Азия, Индия, сотрудничество, туризм, инвестиции, ресурсы, отдых, перспективы, двусторонние отношения, экономический рост, устойчивое развитие.

Дүйсен Г.М.

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: galyimzhan@inbox.ru

ИНВЕСТИЦИЯЛАР ЖӘНЕ РЕСУРСТАР САЛАСЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ-ҮНДІСТАН ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ: ТУРИЗМ-РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ СЕКТОР ҮШІН ТӘЖІРИБЕ

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты: бұл мақала Туризм және демалыс секторына ерекше назар аударып отырып, инвестициялар мен ресурстарды басқару саласындағы Орталық Азия мен Үндістан арасындағы ынтымақтастықтың перспективаларын зерттеуге бағытталған. Жобаның мақсаты өңірдегі өзара экономикалық өсуге және орнықты дамуға жәрдемдесу үшін ынтымақтастықтың мүмкіндіктерін, проблемаларын және әлеуетті салаларын айқындау болып табылады. Бөлім: құжат Орталық Азия мен Үндістанның туризм және демалыс саласындағы ынтымақтастығының ағымдағы жай-күйін терең талдауды, қолданыстағы саясатты, бастамалар мен инвестициялық үрдістерді талдауды қамтиды. Ол сондай-ақ сектордағы бірлескен күш-жігердің сәттілігіне әсер етуі мүмкін мәдени және географиялық факторларды зерттейді. Жаңалық: бұл зерттеу Орталық Азия мен Үндістан арасындағы Туризм және демалыс саласындағы ынтымақтастықтың пайдаланылмаған әлеуетін жан-жақты талдауды ұсына отырып, бар әдебиеттерді толықтырады. Ол екіжақты қатынастардың аз зерттелген аспектілеріне жарық түсіреді, бұл трансшекаралық инвестициялар мен ресурстарды басқарудың экономикалық өркендеу мен аймақтық тұрақтылықты ілгерілетудегі маңыздылығын көрсетеді. Әдістеме: зерттеу әдебиеттерді шолуды, саяси құжаттар мен келісімдерді сапалы талдауды, инвестиция үлгілері мен туризм деректерін сандық бағалауды қоса алғанда, көп өлшемді әдістемені пайдаланады. Ол сондай-ақ туризм және демалыс секторындағы Орталық Азия-Үндістан ынтымақтастығының алдында тұрған қиындықтар мен мүмкіндіктер туралы нақты түсінік беру үшін мүдделі тараптармен сұхбаттар мен кейстерді қамтиды. Нәтиже: нәтижелер жалпы мәдени мұраға, ресурстарды толықтыруға және екіжақты қатынастардың өсуіне байланысты Орталық Азия мен Үндістан арасындағы Туризм және демалыс саласындағы ынтымақтастықтың перспективалы перспективаларын көрсетеді. Алайда, әлеуетті артықшылықтарды толық пайдалану үшін инфрақұрылымды дамыту, Нормативтік-құқықтық база және маркетингтік стратегиялар сияқты күрделі мәселелерді шешу қажет. Зерттеу инклюзивті серіктестікті дамытудың және аймақтағы туризм және демалыс секторының бәсекеге қабілеттілігі мен тұрақтылығын арттыру үшін технологиялық инновацияларды пайдаланудың маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Үндістан, ынтымақтастық, туризм, Инвестициялар, ресурстар, демалыс, перспективалар, екіжақты қатынастар, экономика.

Автор туралы мәлімет:

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, экономика ғылымдарының докторы, доцент, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, Алматы, Қазақстан.

Сведение об авторе:

Дуйсен Галымжан Мустахимович, доктор экономических наук, доцент, заместитель генерального директора по науке Института востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about autor:

Duysen Galymzhan Mustakhimovich, Doctor of Economics, Associate Professor, Deputy General Director for Science, Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleimenov, Almaty, Kazakhstan.

¹Сарқытқан Қ. ²Карипжанов Н. ³Тұрлығожаева А.
^{1,2}Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан
³Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹kaster0102@mail.ru, ²nurbek_02.91@mail.ru, ³altyn_77@hotmail.com

ҚАЗАҚСТАН - ҚЫТАЙ ҚАТЫНАСТАРЫ: ЭТНИКАЛЫҚ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ГЕОГРАФИЯСЫ ЖӘНЕ КӨШІ-ҚОНЫ АЯСЫНДА

Аңдатпа. Мақалада қазақ диаспорасы мен ирреденттерінің қалыптасуының географиялық, тарихи мәні ашып көрсетіліп, әлемнің көптеген елдерінде өмір сүріп жатқан этникалық қазақтардың саны туралы жалпы мәлімет береді. Қазақстан үкіметінің Қытаймен арадағы сыртқы саясатындағы этникалық қазақтардың маңызы Шыңжаң ауданы құрамындағы Іле қазақ автономиялы облысы негізінде көрсетіледі.

Мақалада Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы иммигранттар мен эмигранттар үлесі, көші-қон айырымы, өңірлер арасындағы мигранттардың статистикалық көрсеткіштері талданған. Көрсеткіштер негізінде Қазақстан мен Қытай арасындағы әлеуметтік-экономикалық мәселелер талданды. Мақаланың тағы бір өзекті тұсы – 2013-2020 жылдар аралығындағы Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінен алынған статистикалық-демографиялық көрсеткіштердің пайдаланылуы. Бұл сандық мәліметтер екі мемлекет арасындағы сыртқы көші-қонның нақты жағдайын талдауда және баға беруде маңызды рөл атқарады. Бұл зерттеудің мақсаты мен міндеттері этникалық қазақтардың географиясы мен көші-қоны контекстіндегі Қазақстан-Қытай қатынастарының динамикасы мен ерекшеліктерін талдауға бағытталған. Негізгі мақсат географиялық орналасу мен көші-қон процестерінің екі ел арасындағы қатынастарды дамытуға және осы тұрғыда этникалық қазақтардың өзара іс-қимылына әсерін анықтау болып табылады. Зерттеудің әдістемесі академиялық дереккөздерді, ресми құжаттарды, статистикалық деректерді кешенді талдауға, сондай-ақ этникалық қазақтардың көші-қоны контекстіндегі Қазақстан-Қытай қатынастарының динамикасы мен ерекшеліктерін анықтау үшін салыстырмалы талдау, тарихи талдау және географиялық талдау әдістерін пайдалануға негізделген. Зерттеудің жаңалығы географиялық және этникалық аспектілерді ескере отырып, Қазақстан-Қытай қатынастарының динамикасы мен ерекшеліктерін ғылыми түсінуді кеңейтуге, сондай-ақ этникалық қазақтардың көші-қон процестеріне әсер ететін факторларды және олардың Қазақстан мен Қытай арасындағы екіжақты байланыстардың дамуына әсерін анықтауға мүмкіндік береді. Зерттеу этникалық қазақтардың көші-қоны контекстінде Қазақстан-Қытай қатынастарының дамуындағы негізгі үрдістерді анықтайды, сондай-ақ өңірдегі этникалық және геосаяси процестердің динамикасын түсіну үшін пайдалы ақпарат береді деп күтілуде.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «ҚКП-ның азсанды ұлттар саясатының Шыңжаңда атқарылуы: тарихы, бүгіні және келешегі жобасын жүзеге асыру шеңберінде дайындалды (ЖТН АР14869734).

Түйін сөздер: этникалық қазақтар, географиялық қоныстану, сыртқы көші-қон, иммигранттар, эмигранттар, халықаралық қатынас.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы егемендіктің алғашқы жылдарда сыртқы саясатының маңызды міндеттерінің бірі ретінде түрлі тарихи кезеңдерде шетелге қоныс аударған немесе көршілес елдер аумағында қалып қойған этникалық қазақтармен байланыс орнатуға мүмкіндігінше елге оралту болды. Осы алғашқы тәуелсіздік уақытында Қазақстан аумағынан Тыс жерлерде шамамен 4,5 млн қазақ тұрады деген ақпарат айтыла бастады. Оның ішінде сол кезде белгілі болған әлемнің 14 елінде тұратын қазақтардың 800 мыңға жуығы ғана диаспора, ал қалған 3 миллион 700 мыңы-қазақ ирреденттері, яғни тарихи отанында (ата-мекенінде) тұрып жатқан қазақтар болып табылады. Бұған Қазақстанға іргелес орналасқан Ресейге, Қытай, Өзбекстан және Қырғызстан қазақтары жатқызылды. Алайда шетелдегі қазақтар туралы ұқсамаған көзқарас бар. Оның бірі Қазақстаннан тысқары жердегі қазақтардың бәрін жалпылай «диаспора» деп атау. Ал енді бірі – біз айтып отырған өз ата-мекендерінде қоныстанып отырған, тек шекаралық бөліс кезінде өзге империялардың құзырында қалып қойған қазақтар, біз оларды – «ирреденттер» деп атауды жөн санаймыз. Себебі, екі түрлі атаудың мәні де, маңызы да әр түрлі. Қалай болмасын шетелде тұрып жатқан этникалық қазақтар – бүкіл қазақ халқының ажырамас бөлігі, олардың ортақ отаны – Қазақстан. Алайда бүгінге дейін ішкі және сыртқы саяси оқиғаларға байланысты елден тыс жерлерде, көбінесе Азия, Батыс Еуропа және Америка елдерінде қазақ диаспорасы өмір сүруде.

Шетелде өмір сүріп жатқан қазақтарды елге оралту мен қоныстандыруға байланысты 1997 жылы «Халықтың көші - қоны туралы» заң қабылданған, осы заң аясында, елімізде “Көші-қон және демография” жөніндегі агенттік, облыстарда олардың басқармалары құрылды. Осы заң бойынша оларға “Оралмандар”-деген статус берілді. Статусқа сай, олар Қазақстанда оқуға, ұзақ мерзімде тұруға және баспана алуда, жұмыс істеуде Қазақстан азаматтарымен тең құқылы болды. 2020 жылы Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің төртінші отырысында президент Қасым-Жомарт Тоқаев Тәуелсіздіктің 30 жылдығын тойлауға қатысты пікірінде «оралмандарды» бұдан кейін «қандастар» деп атауды ұсынды. Президенттің ұсынысын жалпы қазақ қоғамы жылы қабылдады.

Біз әлемде бір ғана ұлттан тұратын мемлекетті білмейміз, басым көпшілігі жергілікті халық болғанымен қазіргідей интеграциялық үдерістер тоқтаусыз жүріп жатқанда таза бір ұлтты мемлекет жоқтың қасы. Бірақ өздерінің шетелде тұрып жатқан қандастарын мемлекеттік деңгейде көңіл бөліп, қабылдап жатқан елдер тым аз. Біз олардың қатарына Германия, Израйль және Қазақстанды ғана жатқыза аламыз. Германияның арнаулы мемлекеттік орындарының зерттеуінше іске асырылған пилоттық жоба зерттеуде шетелдегі қандастарын қабылдауда үш мақсатты басты орынға қойған. Олар: Біріншіден, мигранттардың қабылдаушы елдердің қоғамына, саясатына және экономикасына тигізетін әсері туралы жақсы түсінік алу. Екіншіден, салыстырмалы әлеуметтік зерттеулер жүргізу арқылы мигранттардың жағдайы туралы білімдерін жетілдіру. Соңғысы, көшіп келушілерді орналастыру және жұмыспен қамтуды тиімді ұйымдастыру мақсатында ұлттық және халықаралық ынтымақтастықтың күшті және әлсіз жақтарын анықтау (Babets, I., & Ruda, O., 2018). Германияның осы жобасының маңыздылығы жоғары. Оны елімізде қолдануға толық болады. Себебі, елімізде шетелден келген қандастар туралы ұқсамаған көзқарастар әлі де бар, оның үстіне мемлекет тарапынан толық қанды, бір ізді зерттеу жок. Зерттеу болмағандықтан ғылыми тұрғыда қандастардың еліміздің экономикалық, саяси және әлеуметтік дамуына қандай оң әсер етіп жатқаны туралы нақты тұжырым болмай отыр. Қандастардың елге оралған соңғы әлеуметтік жағдайы жөнінде де зерттеу болмай келеді. Бұның бәрі шетелден оралған қандасатрдың әлеуметтік, ғылыми және іскерлік әлеуетін толық пайдалана алмауға әкеліп соғуда.

Бұдан тыс, Қазақстан Республикасынан тыс жерлерде тұратын қазақтардың нақты санын бағалау қиын. Олар туралы ақпарат та әр түрлі. Мысалы, Досан Баймола өзінің

«Еуропадағы қазақтар» атты кітабында: « әлемнің 40-тай мемлекетінде шамамен 5 млн-ға жуық қазақ өмір сүріп жатыр» деп жазды (Досан Баймола, 2015:192). Ал белгілі журналист Біләл Қуаныш «Қамшы.кз» сайтында әлемде **20 млн. қазақ бар деп жазды** (Біләл Қуаныш, 2014ж.). Олардың нақты санын ала алмаудың да бірнеше түрлі себебі бар. Ол сол елдегі санақ саясатына байланысты болса және бір жағынан елдің этникалық тобын жазбаудан да орын алып отыр. Бірақта, әлемнің түрлі елдерінде тұратын этникалық қазақтардың жалпы санына байланысты анықтауға болады. Осы жалпы санақ бойынша қазақтар қоныстанған елдерді негізінен үш санатқа бөлуге болады. Олар:

1. Этникалық қазақтар аса басым қоныстанған елдер. Мысалы, Қытай Халық Республикасы (ҚХР, Қытай), Өзбекстанда және Ресей. Бұларда қазақ диаспорасының барлық мүшелерінің шамамен 90%-ы әлі күнге дейін тұрады.

2. Этникалық қазақтар аз қоныстанған елдер. Бұлардың санатына - Орталық Азия елдері мен Моңғолия, Ауғанстан, Иран және Түркия республикалары кіреді. Бұл елдерде он мыңнан- 100 мыңғаға дейін диаспора мүшелері мекендейді.

3. Этникалық қазақтар тым сирек қоныстанған елдер. Бұл елдерде он мыңға дейінгі этникалық қазақтар тұрады. Бұл елдер қатырына АҚШ, Канада, Германия, Франция және Швеция елдері мен өзге де мемлекеттер қамтылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың зерттеу тақырыбына байланысты Қазақстандық ғалымдар тарапынан біршама еңбектер жарияланды. Мысалы, Гүлнар Омарованың «Қазақ диаспорасы. Философиялық талдаулар» зерттеуі, Меңдіқұлова Гүлнардың «*Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие*» -атты монографиясы, К.Н.Балтабаеваның «Казахская диаспора и репатриация. 1991-2012» атты қазақ және орыс тілдеріндегі (соавтор, 2015, 2016) еңбегі, Нәбижан Мұқаметханұлының «Қытай қазақтырының қоғамдық тарихы» атты еңбегін атап айтуға болады. Бұдан сырт, Қытайтану және өзгеде шетелдегі қазақтар туралы зерттеген еңбектер қатарында Дүкен Мәсімханұлының «Шығыс әлемі: Аңыз бен шындық» атты зерттеулер жинағын, Досан Баймолданың 2015 жылы жарық көрген “Еуропадағы қазақтар” -атты зерттеу жұмыстарын және Нәбижан Мұқаметханұлының «Дипломатиялық қатынастар және Қытайтану мәселелері» -атты еңбегін қарастыруға болады. Бұдан бөлек шетелдік, әсіресе қытайлық ғалымдардың еңбекетір мен статистикалық мәліметтер зерттеуге алғашқы материалдық негіз болды. Зерттеу әдістеріне, баяндау, салыстыра талдау, тарихи, географиялық үлгілеу және математикалық әдістер бірлестіріле пайдаланды.

Талқылау

Этникалық қазақтардың географиясы мен көші-қоны контекстіндегі Қазақстан-Қытай қатынастары екі елге, сондай-ақ жалпы қазақтардың этникалық тобына әсер ететін маңызды және күрделі динамиканы білдіреді. Осы мәселенің негізгі аспектілерін қарастырайық.

Географиялық аспектілері:

Қазақстан мен Қытай бір-бірімен 1,700 шақырымнан астам уақыт бойы шектеседі, бұл оларды маңызды геосаяси және экономикалық мүдделері бар көршілерге айналдырады. Бұл шекара екі ел арасындағы қарым-қатынасқа айтарлықтай әсер етеді.

Еуразияның орталығында орналасқан Қазақстан аумағы бойынша Орталық Азиядағы ең ірі ел болып табылады. Оның геосаяси жағдайы оны аймақтық саясат пен экономиканың негізгі ойыншысы етеді. Екінші жағынан, ірі экономикалар мен әлемдік державалардың бірі болып табылатын Қытай Қазақстанмен көрші және экономика, сауда және қауіпсіздік саласындағы әлеуетті әріптес ретінде қарым-қатынасты дамытуда стратегиялық мүддеге ие.

Этникалық қазақтардың көші-қоны:

Этникалық қазақтардың көші-қоны Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынастың маңызды аспектісі болып табылады. Тарихи тұрғыда қазақтар шекарадан өтіп, жайылымдар мен жақсы өмір іздеп қоныс аударған көшпелі халық болды. Көптеген қазақтар қазіргі уақытта Қытайда орналасқан, бірақ Қазақстанмен тарихи, мәдени және этникалық байланыстары бар аумақта тұрады.

Қазіргі заманғы көші-қон процестері қазақтардың Қытайдан Қазақстанға қоныс аударуын да, әсіресе Қытайдағы экономикалық жағдайдың жақсаруын және Қазақстандағы тұрақтылықты ескере отырып, кері қозғалысты да қамтиды. Бұл көші-қон ағындары екі елдің этникалық құрамына әсер етеді және әлеуметтік интеграцияны қамтамасыз ету және этникалық азшылықтардың құқықтарын қорғау үшін үкіметтердің назарын талап етеді.

Елдер арасындағы қатынастарға әсері:

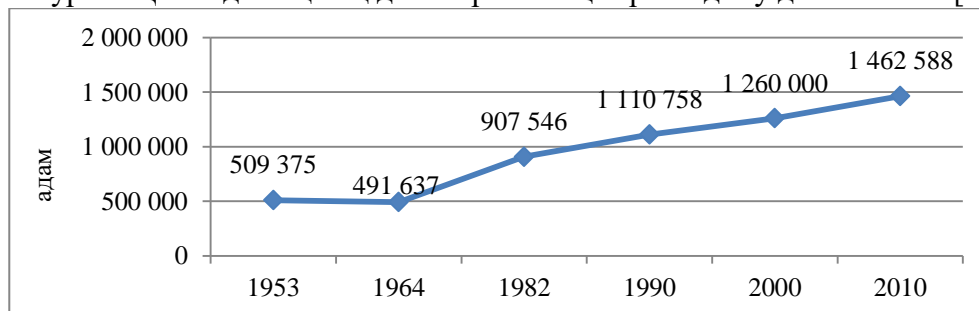
Этникалық қазақтардың көші-қоны Қазақстан мен Қытай арасындағы қатынастарға оң да, теріс те әсер етуі мүмкін. Бір жағынан, Қытайдан Қазақстанға қоныс аударған қазақтар екі ел арасындағы мәдени және экономикалық байланыстарды нығайтуда көпір бола алады. Екінші жағынан, көші-қон мәселелері, соның ішінде заңсыз көші-қон және этникалық азшылықтардың құқықтарын бұзу шиеленісті тудыруы мүмкін.

Жалпы, көші-қон процестерін басқару және этникалық қазақтардың құқықтарын қорғау Қазақстан-Қытай қатынастарының маңызды аспектілерін білдіреді. Екі ел де этникалық топтардың тұрақтылығы мен өркендеуін қамтамасыз ету және егемендік пен мәдени әртүрлілікті құрметтеу негізінде өзара тиімді ынтымақтастықты дамыту үшін ынтымақтасуы керек.

Зерттеу нәтижелері

Сөзіміздің негізгі тақырыбына оралатын болсақ, әлемде этникалық қазақтар ең көп қоныстанған елдің бірі – Қытай Халық Республикасы. Қытайдағы қазақтар – Қытайдағы ірілі-ұсақты 56 ұлттың арасында 16-шы орынды иеленеді. Олардың 95%-ы Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданында тұрады (Шыңжаң). Қазақ диаспорасының нақты санын Қытай Халық Республикасы құрылғаннан осы уақытқа дейін жүргізілген 6 жалпы халық санағы арқылы білуге мүмкіндік бар. Алайда, 2020 жылдың мамыр айында жарияланған халық санағында халықтың ұлттық құрамы туралы статистикалық көрсеткіштер көрсетілмеді. Сол себепті Қытайдағы қазақтардың үлесін тек 2010 жылғы халық санағына сүйене отырып, әр түрлі уақыт кезеңіндегі санын анықтауға болады (1-суретке қараңыз). Динамикадан қазақтар санының 1953 жылдағы 500 мыңнан аз артық халықтан 2010 жылы 1,4 млн. астам адамға көбейгенін байқауға болады. Бұл қытай халқының жалпы санының 0,1097%-ын құрайды. Қытайдағы қазақ диаспорасының саны тарихи, саяси, экономикалық, этнопсихологиялық, әлеуметтік факторлары негізінде өсіп келеді.

1-сурет. Қытайдағы қазақ диаспорасының тарихи даму динамикасы [1]

Қытайдың ұлттық саясатына сәйкес қазақтар сияқты этникалық азшылықтар тұратын аймақтар автономды басқару бірліктер құзырында. Жоғарыда айтылғандай, қазақтардың ең үлкен тобы Шыңжаң аймағында тұрады (2-суретке қараңыз). Бұл аудан Қытайдың жалпы әкімшілік бөліністері ішіндегі ең ірісі. Жер аумағы 1 664 900 км² құрайды. Бұл мемлекет аумағының 1/6 бөлігі болып табылады.

Шыңжаң ауданы Тянь-Шань таулары арқылы екі негізгі географиялық аймаққа бөлінген: солтүстігінде Жоңғария, оңтүстігінде Тарым ойпаты. Жоңғария 3 тау жотасымен қоршалған: солтүстік-батыста Жоңғар Алатауы, оңтүстігінде Тянь-Шань және солтүстік-шығыста Алтай таулары. Ол негізінен дала мен жартылай дала аймақтарынан тұрады. Аумақ ертеден жайылым ретінде пайдаланылған, дәнді дақылдар өндірісі дамыған. Сондай-ақ, өңірде мұнайдың айтарлықтай қоры кездеседі. Қытай қазақтары міне осы өңірді негіз етіп қоныстанған. Ал Тарым ойпаты солтүстігінде Тянь-Шань, батысында Памир, оңтүстік-батыста Қаракорым, оңтүстігінде Куньлун және оңтүстік-шығыста Алтынтағ тауларымен қоршалған. Әлемдегі ең ірі құмды шөлдердің бірі Такламакан шөлі Тарым ойпатының кең аумағын алып жатыр. Ал Такламаканның солтүстік жағында Шығыс Тянь-Шань жотасымен шектелген Тұрфан ойпаты орналасқан [3]. Бұл өңірде қазақтар тым сирек қоныстанған.

Жалпы алғанда Шыңжаң аймағында қазақтар 3 автономиялық бірліктерде мекендейді Олар [4]:

Бастысы - Іле Қазақ автономиялық облысы. Облыс Моңғол Алтайының шығыс-оңтүстігі мен Тянь-Шаньның тауларының сілемдерін және Жоңғар Алатауының шығыс аумағын қамтиды. Бұл аймақта қазақ диаспорасының басым бөлігі шоғырланған Алтай, Тарбағатай және Іле аймақтары (Қазір Іле аймағы деп аталмайды, бірақ оған қарасты аудандар әлі де сақталған) орналасқан. Онда 2012 жылғы халық саны – 4,63 миллион адам бары анықталған. Аумағы 268,591 км² болып, Шыңжаң аумағының 16,18% құрайды [5]. Солтүстік-шығысында Қазақстанмен шектесіп жатыр. Экономиканың негізін ауыл шаруашылығы құрайды: онда мақта, қызылша, бидай, жүгері, күріш, бақша дақылдары өсіріледі, мал шаруашылығы дамыған.

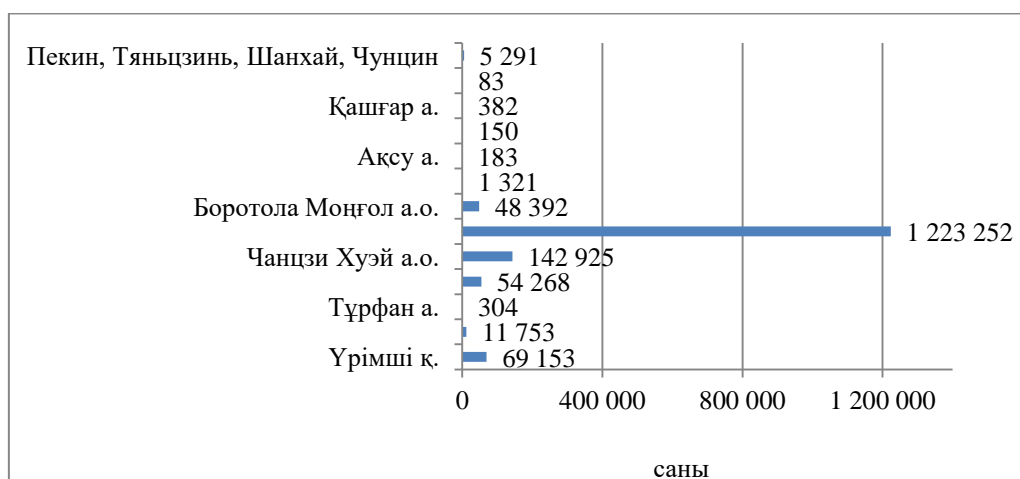
Қытай қазақтары қоныстанған келесі бір жер – Мори Қазақ автономиялық ауданы. Аудан Шыңжаңның солтүстік-шығысындағы Санжы-Дүнген автономиялық облысының құрамында. Жер аумағы – 17 700 км². 2012 жылы халық саны 90 000 адамды құрады [6].

Шыңжаңдағы қазақтар қоныстанған аймақтың бірі Құмыл аймағының құрамындағы Баркөл Қазақ автономиялық ауданы. Жер аумағы 38 445,3 км², халық саны – 100 000 адам (2012 ж.) [7].

Қытай қазақтарының Шыңжаңнан басқа шоғырлы қоныстанған жері- Гансу провинциясының солтүстік-батысындағы Ақсай Қазақ автономиялық ауданы болып табылады. 2010 жылғы халық санағына сәйкес, қазақ диаспорасының 4 444 өкілі тұрады. Аудан аумағы – 32,374 км² [8]. Ақсай Қазақ автономиялық ауданы табиғи ресурстарға бай. Халқы, негізінен, мал шаруашылығымен, балық аулаумен айналысады.

Қытай қазақтары бұдан бөлек, Үрімші қаласында (70 мыңға жуық), Пекин, Тяньцзинь, Шанхай және Чунцин қалаларында 91 қазақ қоныстанған. Ірі қалаларға көші-қон себебі – негізінен, еңбек немесе оқу мақсатында жүзеге асырылады.

3-сурет. Қытай қазақтарының таралу статистикасы (2010 жылғы мәлімет) [9]

Қазақстан Республикасы (ҚР) егемендігін алған соң, алдына қойған мақсатының бірі – шетелдегі қазақтарды елге оралту болды. Бұл үдеріс мемлекеттің сыртқы саясатымен бірге қалыптасып, дамып отырды. Мысалы, 1992 жылы қаңтарда Қытай Халық Республикасымен (ҚХР) сауда-экономикалық келісімнің жасалуымен екі мемлекет арасында 68-ге жуық келісімдерге қол қойылды. Нәтижеде көші-қон қарым-қатынасы да жандана бастады. Қазіргі таңда ҚР мен ҚХР арасындағы көші-қон экономикалық, тарихи, географиялық, саяси-құқықтық, әлеуметтік, этнодемографиялық, этномәдени факторлар мен себептерге негізделген.

Қазақстан Республикасының сыртқы көші-қоны сальдосы ТМД-елдерінен басқа да шет елдермен 2019 жылы -1444 адамды, ал 2020 жылдың қаңтар-маусым аралығында 774 адамды құрап, оң нәтижеге жетіп отыр. Соның ішінде ҚР мен ҚХР арасындағы көші-қонының қарқынды әрі оң көрсеткіштері анықталады. Кетушілерден Қазақстанға келген адамдардың саны басым. Көші-қонның оң нәтиже беруі екі елдің географиялық жақын қоныстануына тікелей байланысты. Одан басқа, экономикалық (еңбек нарығындағы жағдайды қоса алғанда), тарихи, географиялық, саяси-құқықтық, әлеуметтік, этнодемографиялық, этномәдени факторлар мен себептерге де негізделген.

Қазіргі кезде ҚР мен ҚХР арасындағы көші-қонның артуы мына факторлар арқылы жүзеге асуда [10]:

Сауда көші-қоны (1980 жылдардан бастап);

1. Еңбек көші-қоны немесе шетелдік жұмыс күшін тарту (1990 жылдардан бастап);
2. Шағын және бірлескен кәсіпкерлік көші-қоны (2000 жылдардан бастап);
3. Білім көші-қоны (2000 жылдардан бастап);
4. Транзиттік көші-қон (Қытайдан Орта Азия елдері арқылы Еуропаға);
5. Этникалық қазақ көші-қоны (1990 жылдардан бастап).

Осы көші-қон түрлері ішінде Қазақстанның геосаяси мүддесіне тиімді әрі экономикалық өсуіне оң ықпал ететіні - этникалық қазақтар көші. Бұл көштің өзгелерге қарағанда маңызды әрі сандық тұрғыда басым болуы Қазақстан тарапынан заңдық-құқықтық базаларының жасақталуы. Мысалы Қазақстан Үкіметінің 1998 жылдың 28 шілдесіндегі № 707 «Еңбек көші-қоны және қоныс аудару тәртібімен тарихи Отанына оралған ұлты қазақ адамдардың құқықтарын қамтамасыз ету жөніндегі шаралар туралы» қаулысының қабылдануы және өзге де заңдық-құқықтардың қалыптасуы шетел қазақтарын Қазақстанға тартудың әр жылғы квотасын бекітті. Қазақстанның тәуелсіздігі жарияланған кейін қазақ диаспорасының көші-қоны мәселесін шешуде жаңа кезең басталды. Алғаш 1992 жылы 26 маусымда «Көшіп келу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. 1993 жылы 15 сәуірде республика президенті «Көші-қон квотасы және Иран Ислам Республикасынан

және басқа мемлекеттерден отандастарымыздың көшіп келуін ұйымдастыру жөніндегі шаралар туралы» қаулыға қол қойды. Бұл шараларды мемлекет тарапынан бақылау үшін республикада 1997 жылы Көші-қон және демография жөніндегі агенттік құрылды. Этникалық қазақтар «оралман» аталып, олардың көші-қонына байланысты заңдық статусы 1997 жылғы «Халықтың көші-қоны туралы» заңында ресми түрде қабылданды. Осы бойынша шетелдегі қазақтарға әр жылғы көші-қон квотасы беріле бастады (1-кестеге қараңыз).

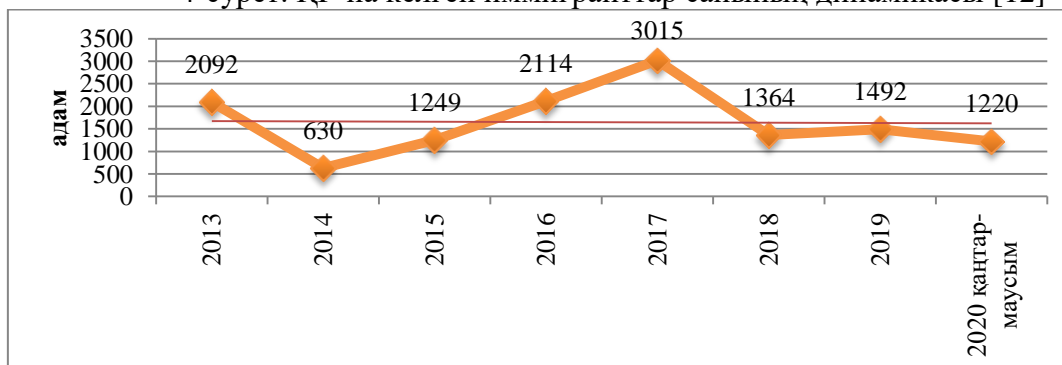
1- кесте. Қазақ диаспораларына бөлінген квота жағдайы (1995-2007жж.) [11]

Жылдар	Жалпы квота	Қытай қазақтарына
1995	5000	470
1996	4000	360
1997	2180	75
1998	3000	100
1999	500	60
2000	500	60
2001	600	40
2002	2655	45
2003	5000	460
2004	10000	666
2005	15000	1065
2006	15000	1065
2007	15000	1065

Шетел қазақтарына бөлінген қаржылық квота 2007 жылдан соң біржолата тоқтады. Оған 2007-2008 жылдары орын алған әлемдік қаржылық дағдарыстың орын алуы себеп болды. Оның үстіне тұрғын үй мен жер телімдерінің бағасының шектен тыс қымбаттауы шетелден келген қазақтарға жер немесе паспана берудің жағдайын қиындатты.

Ал енді екі мемлекет арасындағы жалпы көші-қон жағдайына тоқталар болсақ, өзіндік ерекшелікке ие болып отыр. Оны (4-сурет) бойынша иммигранттар саны бойынша талдау жасар болсақ Қазақстанға келген адамдар 2013 жылдан 2019 жылдар арасындағы өсу динамикасы әр түрлі болған. Ең жоғары кезең 2017 жылға тиесілі (3015) болса, ең төмен көрсеткіш 2014 жыл (630 адам) болған. Ал одан кейінгі жылдары азайған. Бұл Динамикалық өзгерістен Қазақстанға Қытайдан келген иммигранттардың тұрақсыз көшкінін байқауға болады.

4-сурет. ҚР-на келген иммигранттар санының динамикасы [12]

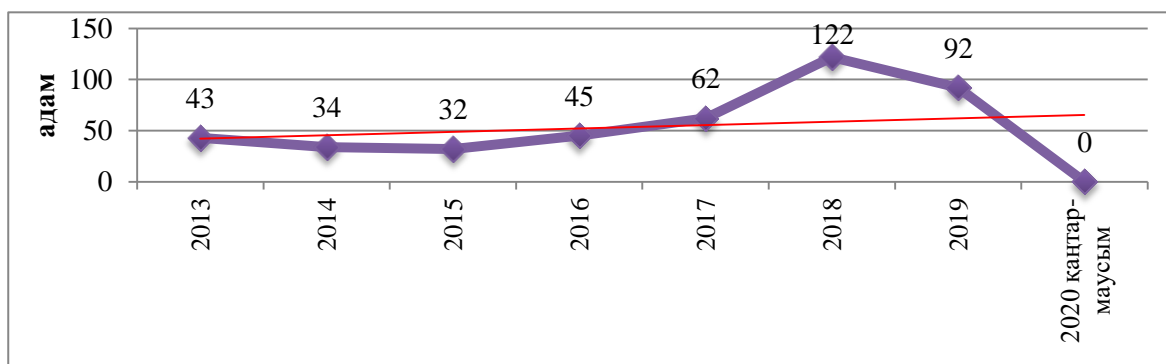

Ал Қазақстан Республикасынан Қытай Халық Республикасына кеткен эмигранттар санының динамикасына келер болсақ (5-суретте көрсетілген), Екі ел арасындағы кеткен адамдар саны тұрақты артқанымен, соңғы жылдары көрсеткіштер өзгеруде. Эмигранттардың басымы бөлігі – жастар. Бұл Қазақстандықтар үшін Қытайдың жоғары оқу орнындағы тегін білім алу бағдарламаларының жылдан жылға артуына байланысты [13]. Себебі Қытайда білім алу құны Солтүстік Америка, Аустралия немесе Еуропа елдерімен салыстырғанда қол жетімді әрі білім беруі де сапалы [14].

Қазақстан мен Қытай арасындағы білім беру байланыстарын дамыту Қазақстан мен Қытай арасындағы саяси және экономикалық ынтымақтастықтың серпінді дамуына, сондай-ақ тұлғааралық байланыстардың өсуіне негізделген заңды процесс болып табылады. Қытай үшін білім беруді интернационалдандыру – бұл елдің халықаралық беделін арттырудың және батыс жүйеге балама ұсынудың бір тәсілі. Қазақстан үшін Қытай университеттерімен өзара іс-қимыл академиялық ұтқырлық пен ғылыми-зерттеу ынтымақтастығының мүмкіндіктерін кеңейтуге, сондай-ақ елдің еңбек нарығын түрлі салалардағы білікті мамандармен қамтамасыз етуге ықпал етеді. [15].

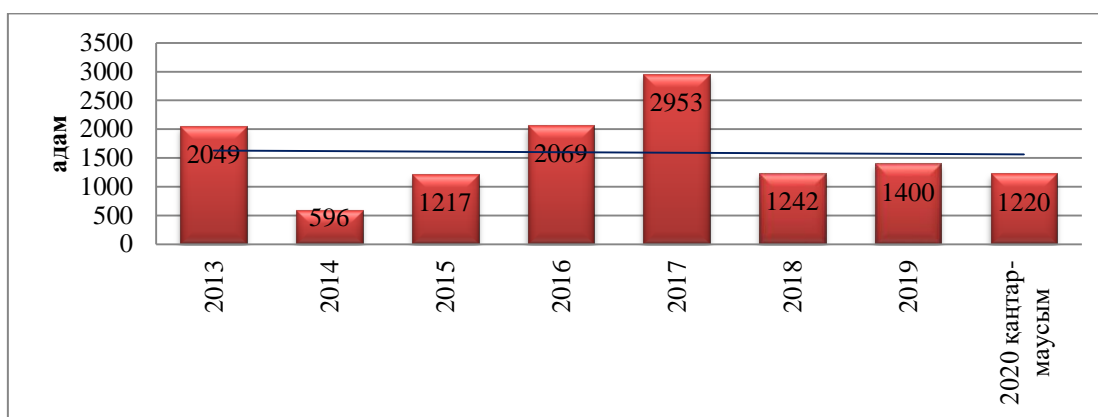
Соған орай, 2016 жылдан бастап көші-қонның қарқындылығы байқалады, дегенмен 2019 жылы кеткен адамдар саны азайып, 2020 жылдың қаңтар-маусымында кеткен адамдар жоқ. Бұны әлемде белең алған пандемияның әсері деп түсінуге болады.

5-сурет. ҚР-нан ҚХР-на кеткен эмигранттар санының динамикасы [16] stat.gov.kz

Ал енді екі мемлекет арасындағы иммигранттар мен эмигранттар санына талдау жасайтын болсақ, (6-суретке қараңыз) ҚР мен ҚХР арасындағы көші-қон сальдосының оң көрсеткіштерін байқауға болады. Алайда 2013-2020 жылдар аралығындағы көші-қон санының тұрақсыздылығы есебінен әр жылда көші-қон айырымының бір өсіп, бір азайғаны аңғарылады. 2014 жылдан бастап 2017 жылдары көші-қон айырымының тұрақты өсімін көруге болады [17].

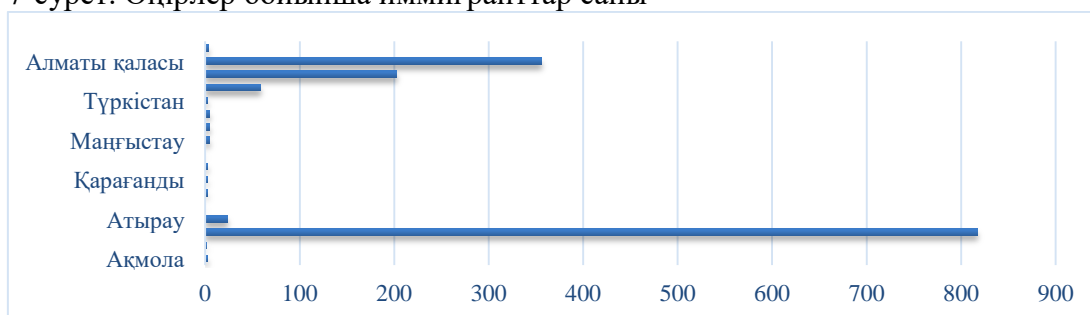
6-сурет. Екі мемлекет арасындағы иммигранттар мен эмигранттар санына талдау

Сонымен бірге, екі мемлекет арасындағы көші-қон әр өңірде әртүрлі. Қытаймен шекараның Қазақстанның шығыс және оңтүстік-шығыс бөлігімен бөлінуінің себебінен Алматы мен Шығыс Қазақстан облыстарында көші-қон айқын байқалады. Сонымен бірге, елордамыз Нұр-Сұлтан қаласы мен Ақмола облысына, миллионер қалалар – Алматы, Шымкент қалаларына иммигранттар көптеп келеді. Өңірлер арасында Батыс Қазақстан, Қызылорда облысына ҚХР-нан келетін иммигранттар саны ең аз. Ал 7-суреттен көрсетілгендей, 2019 жылы Алматы облысына 817 иммигрант келіп, облыстар арасында алдыңғы орынға ие.

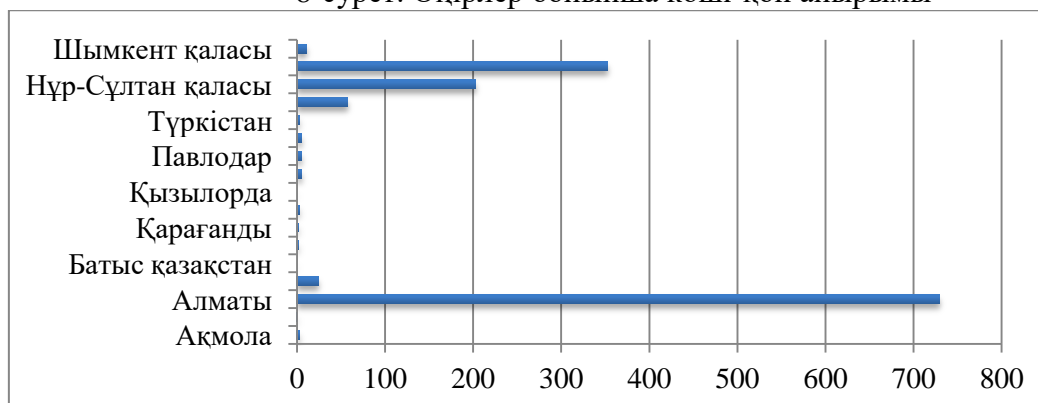
С. Кожированың зерттеуі бойынша, қытай көші-қонының негізгі орталықтарына Алматы, Нұр-Сұлтан, Ақтөбе, Алматы және Шығыс Қазақстан облыстары жатады (7-суретке назар салыңыз). Алматыда қытай компанияларының өкілдіктері бар. Ал Нұр-Сұлтан қаласы – құрылыстарда, Ақтөбе облысында мұнай және газ өндіру бойынша қызмет көрсетумен байланысты кәсіпорындарда жұмыс істейді. Алматы және Шығыс Қазақстан облыстарында кірпіш, черепица, тамақ өнімдерін өндіруге мамандандырылған кәсіпорындар бар [18].

7-сурет. Өңірлер бойынша иммигранттар саны

ҚР мен ҚХР арасындағы негізгі эмигранттар ағыны Алматы, Шығыс Қазақстан облыстары мен Алматы қаласынан байқалады. Алматы облысынан – 88 адам, ал Шығыс Қазақстан облысынан – 1 адам, Алматы қаласынан 3 адам Қытай Халық Республикасына қоныс аударған. Бұл әр өңірде иммигранттар санының артып, ал эмигранттардың азаюын білдіреді. 8-суретте көрсетілгендей, көші-қон айырымы бойынша ең жоғарғы көрсеткіш Алматы облысына тиесілі (729 адам). Содан соң Алматы, Нұр-Сұлтан қалаларында көші-қон сальдосы сәйкесінше 353; 203 адамды құрайды. Ақмола, Шығыс Қазақстан, Атырау облыстары көші-қон сальдосының орташа көрсеткіштеріне ие.

8-сурет. Өңірлер бойынша көші-қон айырымы

Алайда көш мүлде тоқтап қалған жоқ. Жалғасып жатты. Оған мемлекеттік қолдаудың маңызы зор болды. Мысалы, 2020 жылғы 13 мамырда Президент Қасым-Жомарт Тоқаев «ҚР кейбір заңнамалық актілеріне көші-қон процестерін зерттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу» заңнамасына қол қойды. Енді Қазақстанда тарихи Отанына оралған қазақтарға қатысты «оралман» сөзін «қандас» терминімен алмастырылды, бұл «туыс, бір туған» дегенді білдіреді [19]. Қандас – бұрын Қазақстан Республикасының азаматтығында болмаған, тарихи Отанына келген және Заңда белгіленген тәртіппен тиісті мәртебе алған этникалық қазақ және (немесе) оның ұлты қазақ отбасы мүшелері [20].

Қытай қазақтарының тәуелсіздік алғаннан бастап Қазақстанға қоныс аударуын үш кезеңге бөлуге болады [21]:

1-кезең – 1991-2000 жж. аралығы. Тартымдылық факторы Қытайдан келген қазақ диаспорасының Қазақстанға көшу туралы шешім қабылдауының негізгі себебі болды. Сол жылдар аралығында Қазақстан егемендіктен кейін дағдарыстарды бастап кешірді және 1997 жылы қабылданған «Көші-қон туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес қандастарға көрсетілетін көмек көлемі қысқартылды. Дегенмен бұл жағдайлар Отанына оралуды мақсат тұтқан қандастарды тоқтатпады.

2-кезең – 2001-2008 жж. аралығы. Аталған жылдары Қазақстан Республикасының экономикалық жағдайы әлемдік нарықта мұнай бағасының өсуімен жақсарып, Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда-экономикалық қатынастар жанданды. Бұл қандастарымыздың елімізге оралуына түрткі болды. 1995-2002 жылдар аралығында Қытайдан Қазақстанға қоныс аударған этникалық қазақтардың саны 4293 адамды құраса, 2005 жылы олардың саны 13 909 адамға жетті. Оралушы қандастар саны жылдан жылға артты. Осылайша қандастар саны 2007 жылы 1 қаңтарда 37 788 адам, 2008 жылы 54 327 адамды құрады.

3-кезең – 2010-2020 жж. аралығы. Бүгінде Қытай Халық Республикасы экономикасының жоғары көрсеткіштерімен, әлемдегі екінші экономика болып отыр. Бұл жағдай этникалық қазақтардың бір бөлімінің Қазақстанға қоныс аударуына тосқауыл болса, тағы бір басты себеп-екі елде соңғы 10 жыл ішінде жүргізілген этникалық қазақтар көші-қонын тежеу саясаты болды. Бұл саясат Қытайда да, Қазақстанда да орын алды. Алайда екеуінің сипаты екі түрлі болды. Қытайда жалпы азшылыққа қарсы қысым күшейіп, олардың еркін қозғалысына шектеу енгізілсе, Қазақстанда түрлі талап пен қағаз бастылыққа жол беріліп көштің кідіруіне себеп болды. Алайда алдағы жаңа Қазақстан жағдайында қазақ көшінің жанданып, дамитынына сенеміз. Ол қазіргідей тұрақсыз геосаяси жағдайда Қазақстан үшін де, этникалық қазақтар үшін де ең қажетті шара болып табылады.

Қорытынды

Адамзат тарихына көз жібергенімізде, халықтың ішкі және сыртқы көші-қоны-бұрыннан бар және ол көптеген халықтарға тән, ортақ үрдіс. Алайда, олардың арасында қалыптасудың себебі мен салдары әр түрлі. Ол сол кездегі саяси-тарихи шарт-жағдай мен ұлттың немесе азаматтардың жеке шешімімен байланысты. Бұл туралы танымал әлеуметтанушы, саясаттанушы ғалымдар Стивен Каслс Марк Дж. Миллер былайша қорытындылайды: «population shift from countries are not similar amongst themselves and is defined by personal decisions of people taking part in the shifting and is a function of globalizing economy» [12]. Демек, бұл – адамзат өркениеті мен экономиканың ғаламдануындағы бір функция ретінде қаралатын және бағаланатын құбылыс.

Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы көші-қон сальдосы оң. Кетушілерден қарағанда келушілер саны артуда. Ол жұмыс көзі бар аймақтарға келіп, жұмысқа қабілетті халықтың үлесін арттырумен сипатталады. Білім мен жоғары табыс табу көші-қонның маңызды факторы болып табылады. Сонымен бірге Қазақстан Республикасы көпұлтты әрі халық тығыздығы ҚХР-ға қарағанда төмен болғандықтан елімізге қоныс аударып келушілердің саны басым. Қазіргі таңда екі ел арасындағы достық қарым-қатынас көші-қон санының артуына әлде де әсер етпек.

Әдебиет:

1. Babets, I., & Ruda, O. (2018). Influence of immigration on economic security of Germany. *Social and Legal Studies*, October 2005, P.4.
2. Досан Баймола. Еуропадағы қазақтар (тарихы және бүгінгі жағдайы) / Алматы: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы. “Атажұрт” баспасы, 2015. - 192 б.
3. Біләл Қуаныш. **Әлемде 20 млн. қазақ бар.** <https://qamshy.kz/> 02 мамыр, 2014ж.
4. Sultangaliev G.S, Xing Jin Kazakhs of China and Kazakhstan: number and resettlement (19-20th century) // *KazNU BULLETIN*. – Almaty. – 2017. <https://articlekz.com/en/article/18739> (Дата обращения: 24.06.2022)
5. Bellér-Hann I. (2008) Community Matters in Xinjiang: 1880-1949 // *China Studies*, Volume: 17. – 2008. – P. 35-36 <https://doi.org/10.1163/ej.9789004166752.i-477.13> (Дата обращения: 02.09.2022)
6. Gavin. The Chinese Kazak Ethnic Minority, History and Customs of Kazak People. Updated Mar. 18, 2021 <https://www.chinahighlights.com/travelguide/nationality/kazak.htm> (Дата обращения: 24.06.2022)
7. 伊犁哈萨克自治州概况地图 <http://www.xzqh.org/html/show/xj/22378.html> (Дата обращения: 09.09.2020)
8. 奎 哈 萨 克 自 治 县 概 况 地 图 <http://www.xzqh.org/html/show/xj/22494.html> (Дата обращения: 09.09.2020)
9. 巴里坤哈萨克自治县概况地图 <http://www.xzqh.org/html/show/xj/22645.html> 09.09.2020
10. 阿克塞哈萨克族自治县概况地图 <http://www.xzqh.org/html/show/gs/20575.html> (Дата обращения: 09.09.2020)
11. Rakisheva B. Certain aspects of ethnicity of the Kazakhs of China // *Asia and The Caucasus*. – Volume 16, Issue 2. – 2015. – P. 117
12. Садовская Е. Китайская миграция в странах Центральной Азии: Казахстан, Кыргызстан и – далее везде? // *Китай в мировой и региональной политике. История и современность*. – 2009. – С.137-138
13. Положение оралманов в Казахстане. Обзор / UNDP Kazakhstan. – Алматы, 2006 г. – С. 10

14. stat.gov.kz (электронды ресурс).
15. С. Кошанова, Б. Ракишева, А. Мажитова, Г. Ашкенова. (2016) Некоторые аспекты учебной миграции из Республики Казахстан в Китайскую Народную Республику // Казахстан Спектр, №1, С. 65.
16. Lu Z., Li W., Li M., Chen Y (2019) Destination China: International Students in Chengdu // International Migration 57(3), pp.354-372. DOI: <https://doi.org/10.1111/imig.12464> (Дата обращения: 01.05.2021)
17. Serikkaliyeva A.E., Nadirova G.E., Saparbayeva N.B (2019) Educational migration from Kazakhstan to China: Reality and prospects // Integration of Education 23(4), pp.504-517 DOI: <https://doi.org/10.15507/1991-9468.097.023.201904.504-517> (Дата обращения: 01.05.2021)
18. Қазақстан Республикасының демографиялық жылнамалылығы / Статистикалық жинақ // ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті, Астана, 2018, 227-бет. <https://stat.gov.kz/> (Дата обращения: 01.05.2021).
19. Кожирова С. Казахстанский вектор китайской миграции. https://www.enu.kz/ru/lica-enu/kozhirova-svetlana-basievna/?sphrase_id=2649129 (Дата обращения: 01.05.2021).
20. Термин "оралман" заменили на "кандас" в Казахстане https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/termin-oralman-zamenili-na-kandas-v-kazahstane-413101/ (Дата обращения: 01.05.2021)
21. «Халықтың көші-қоны» туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV Заңы.
22. Dalelkhana A., Mazhidenova D., Azmukhanova A., Tuleshova L., Aliyeva S. Kazakhstan Return migration issues in Kazakh-Chinese relations: Mobility and immobility in migration of Kazakh diaspora in China // Opción. – Vol. 34, no. 85. – 2018. – P. 582-604.
24. [Castles, Stephen and](#) Mark J. Miller (2003) Migratory Process the Formation of Ethnic Minorities; The Age of Migration. New York, Guilford Press, pp. 21-49.

References:

1. Babets, I., & Ruda, O. (2018). Influence of immigration on economic security of Germany. Social and Legal Studies, October 2005, R.4. [In English].
2. Dosan Baymola. Europadagy Kazakhtar (tarikhy zhane bygingi zhagdayy)/ Almaty: Dyniezhzyzi kazakhtary kauymdastygy [Kazakhs in Europe (history and current situation) / Almaty: Association of World Kazakhs]. "Atazhurt" baspasy, 2015. - 192 b. [In Kazakh].
3. Bilal Kuanysh. Alemde 20 million Kazakh bar [There are 20 million Kazakhs in the world]. <https://qamshy.kz/02mamyr,2014>. [Electronic resource]. [In Kazakh].
4. Sultangaliyeva G.S, Xing Jin Kazakhs of China and Kazakhstan: number and resettlement (19-20th century) // KazNU BULLETIN. – Almaty. – 2017. <https://articlekz.com/en/article/18739> (Date of access: 06/24/2022). [Electronic resource]. [In English].
5. Bellér-Hann I. (2008) Community Matters in Xinjiang: 1880-1949 // China Studies, Volume: 17. – 2008. – P. 35-36 <https://doi.org/10.1163/ej.9789004166752.i-477.13> (Date of access: 09.02.2022). [Electronic resource]. [In English].
6. Gavin. The Chinese Kazak Ethnic Minority, History and Customs of Kazak People. Updated Mar. 18, 2021. <https://www.chinahighlights.com/travelguide/nationality/kazak.htm> (Date of access: 24.06.2022). [Electronic resource]. [In English].
7. 伊犁哈萨克自治州概况地图 <http://www.xzqh.org/html/show/xj/22378.html> (Date of access: 09.09.2020). [Electronic resource]. [In Chinese].
8. 垒哈萨克自治县概况地图 <http://www.xzqh.org/html/show/xj/22494.html> (Date of access: 09.09.2020). [Electronic resource]. [In Chinese].
9. <http://www.xzqh.org/html/show/xj/22645.html> (Date of access: 09.09.2020). [Electronic resource]. [In Chinese].

10. 阿克塞哈萨克族自治县概况地图 <http://www.xzqh.org/html/show/gs/20575.html> (Date of access: 09.09.2020). [Electronic resource]. [In Chinese].
11. Rakisheva B. Certain aspects of ethnicity of the Kazakhs of China // Asia and The Caucasus. – Volume 16, Issue 2. – 2015. – P. 117
12. Sadovskaya Ye. Kitayskaya migratsiya v stranakh Tsentral'noy Azii: Kazakhstan, Kyrgyzstan i – daleye vezde? // Kitay v mirovoy i regional'noy politike. Istoriya i sovremennost' [Kitayskaya migratsiya v stranakh Tsentral'noy Azii: Kazakhstan, Kyrgyzstan i – daleye vezde? // China v mirovoy i regional'noy politike. History and modernity']. – 2009. – S.137-138. [In Russ.].
13. Polozheniye oralmanov v Kazakhstane [The situation of oralmans in Kazakhstan]. Obzor / UNDP Kazakhstan. – Almaty, 2006 g. – S. 10
14. stat.gov.kz [Electronic resource].
15. S. Koshanova, B. Rakisheva, A. Mazhitova, G. Ashkenova. (2016) Nekotoryye aspekty uchebnoy migratsii iz Respubliki Kazakhstan v Kitayskuyu Narodnuyu Respubliku [Some aspects of educational migration from the Republic of Kazakhstan to the People's Republic of China] // Kazakhstan Spektr, №1, S. 65. [In Russ.].
16. Lu Z., Li W., Li M., Chen Y (2019) Destination China: International Students in Chengdu // International Migration 57(3), pp.354-372. DOI: <https://doi.org/10.1111/imig.12464> (Data obrashcheniya: 01.05.2021).
17. Serikkaliyeva A.E., Nadirova G.E., Saparbayeva N.B (2019) Educational migration from Kazakhstan to China: Reality and prospects // Integration of Education 23(4), pp.504-517 DOI: <https://doi.org/10.15507/1991-9468.097.023.201904.504-517> (Data obrashcheniya: 01.05.2021)
18. Kazakstan Respublikasynyñ demografiyalyk, zhylnamalylygy / Statistikalyyk, zhinak, // K.R. Ûlttyk, ekonomika ministrliǵı Statistika komiteti, Astana, 2018, 227-bet. <https://stat.gov.kz/> (Data obrashcheniya: 01.05.2021). [Electronic resource]. [In Kazakh].
19. Kozhirova S. Kazakhstanskiy vektor kitayskoy migratsii, S. 6. https://www.enu.kz/ru/lica-enu/kozhirova-svetlana-basievna/?sphrase_id=2649129 (Data obrashcheniya: 01.05.2021). [Electronic resource]. [In Russ.].
20. Termin "oralman" zamenili na "kandas" v Kazahstane https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/termin-oralman-zamenili-na-kandas-v-kazahstane-413101/ / (Дата обращения: 01.05.2021). [Electronic resource]. [In Russ.].
21. “Налыктyn koshi-kony” turaly Kazakhstan Republicasynyn 2011 zhilgy 22 shildedegi No. 477-IV Zany.
22. Dalelkhan A., Mazhidenova D., Azmukhanova A., Tuleshova L., Aliyeva S. Kazakhstan Return migration issues in Kazakh-Chinese relations: Mobility and immobility in migration of Kazakh diaspora in China // Opción. – Vol. 34, no. 85. – 2018. – P. 582-604.
23. Castles, Stephen and Mark J. Miller (2003) Migratory Process the Formation of Ethnic Minorities; The Age of Migration. New York, Guilford Press, pp. 21-49.

¹Саркытқан К. ²Карипжанов Н. ³Турлыгожаева А.

^{1,3}Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

²докторант 3 курса кафедры географии и экологии КазНПУ им.Абая.

Алматы, Казахстан

E-mail: ¹kaster0102@mail.ru, ²nurbek_02.91@mail.ru ³altyn_77@hotmail.com

КАЗАХСТАНСКО-КИТАЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: В РАМКАХ ГЕОГРАФИИ И МИГРАЦИИ ЭТНИЧЕСКИХ КАЗАХОВ

Аннотация. В статье раскрывается географическое, историческое значение образования казахской диаспоры и ирредентов, даются общие сведения о численности

этнических казахов, проживающих во многих странах мира. Значение этнических казахов во внешней политике правительства Казахстана с Китаем отражается на базе Илийской Казахской автономной области в составе Шыңжанского района. Также в статье проанализированы доля иммигрантов и эмигрантов между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой, миграционные различия, статистические показатели мигрантов между регионами. На основе показателей были проанализированы социально-экономические проблемы между Казахстаном и Китаем. Еще один момент статьи-использование статистико-демографических показателей, полученных от комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан за период 2013-2020 годы. Эти количественные данные играют важную роль в анализе и оценке реального состояния внешней миграции между двумя государствами. Цель и задачи данной исследования направлено на анализ динамики и особенностей казахстанско-китайских отношений в контексте географии и миграции этнических казахов. Основной целью является выявление влияния географического расположения и миграционных процессов на развитие отношений между двумя странами и взаимодействие этнических казахов в этом контексте. Методология работы базируется на комплексном анализе академических источников, официальных документов, статистических данных, а также использовании методов сравнительного анализа, исторического анализа и географического анализа для выявления динамики и особенностей казахстанско-китайских отношений в контексте миграции этнических казахов. Новизна исследования позволят расширить научное понимание динамики и особенностей казахстанско-китайских отношений с учетом географического и этнического аспектов, а также выявить факторы, влияющие на миграционные процессы этнических казахов и их воздействие на развитие двусторонних связей между Казахстаном и Китаем. Ожидается, что исследование выявит ключевые тенденции в развитии казахстанско-китайских отношений в контексте миграции этнических казахов, а также предоставит полезную информацию для понимания динамики этнических и геополитических процессов в регионе.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации гранта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Реализация политики Коммунистической партии Китая в отношении меньшинств в Синьцзяне: история, настоящее и будущее» (ИРН АР14869734).

Ключевые слова: этнические казахи, географическое расселение, внешняя миграция, иммигранты, эмигранты, международные отношения.

¹Sarkytkan K. ²Karipzhanov N. ³Turlygozhayeva A.

^{1,2} Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

³R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹kaster0102@mail.ru, ²nurbek_02.91@mail.ru, ³altyn_77@hotmail.com

KAZAKHSTAN-CHINA RELATIONS: WITHIN GEOGRAPHY AND MIGRATION OF ETHNIC KAZAKH

Abstract. The article reveals the geographical and historical significance of forming the Kazakh diaspora and irredentists. It gives general information about the number of ethnic Kazakhs living in many countries. The importance of ethnic Kazakhs in the foreign policy of the government of Kazakhstan with China is reflected in the Ili Kazakh Autonomous Region, which is part of the Xinjiang district. The article also analyzes the share of immigrants and emigrants between the Republic of Kazakhstan and the People's Republic of China, migration differences, statistical indicators of migrants between regions. Based on the indicators, the socio-economic problems

between Kazakhstan and China were analyzed. Another point of the article is the use of statistical and demographic indicators received from the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan for the period 2013-2020. These quantitative data play an important role in the analysis and assessment of the real state of external migration between the two states. The article reveals the geographical and historical significance of the formation of the Kazakh diaspora and irredentists, provides general information about the number of ethnic Kazakhs living in many countries of the world. The importance of ethnic Kazakhs in the foreign policy of the Government of Kazakhstan with China is reflected on the basis of the Ili Kazakh Autonomous Region as part of the Shynzhansky district. The article also analyzes the share of immigrants and emigrants between the Republic of Kazakhstan and the People's Republic of China, migration differences, and statistical indicators of migrants between regions. Based on the indicators, socio-economic problems between Kazakhstan and China were analyzed. Another point of the article is the use of statistical and demographic indicators obtained from the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan for the period 2013-2020. These quantitative data play an important role in the analysis and assessment of the real state of external migration between the two States. The purpose and objectives of this study are aimed at analyzing the dynamics and features of Kazakh-Chinese relations in the context of geography and migration of ethnic Kazakhs. The main goal is to identify the impact of geographical location and migration processes on the development of relations between the two countries and the interaction of ethnic Kazakhs in this context. The methodology of this study is based on a comprehensive analysis of academic sources, official documents, statistical data, as well as the use of comparative analysis, historical analysis and geographical analysis methods to identify the dynamics and features of Kazakh-Chinese relations in the context of migration of ethnic Kazakhs. The novelty of the research will expand the scientific understanding of the dynamics and features of Kazakh-Chinese relations, taking into account geographical and ethnic aspects, as well as identify factors affecting the migration processes of ethnic Kazakhs and their impact on the development of bilateral relations between Kazakhstan and China. The study is expected to identify key trends in the development of Kazakh-Chinese relations in the context of migration of ethnic Kazakhs, as well as provide useful information for understanding the dynamics of ethnic and geopolitical processes in the region.

Acknowledgements: The article was prepared within the framework of the grant of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Implementation of the policy of the Communist Party of China towards minorities in Xinjiang: history, present and future" (IRN AR14869734).

Key words: ethnic Kazakhs, geographical distribution, external migration, immigrants, emigrants, international relations

Авторлар туралы мәлімет:

Саркытқан Қастер, Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры, география ғылымдарының кандидаты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Саркытқан Кастер, профессор КазНПУ имени Абая, кандидат географических наук, Алматы, Казахстан.

Information about autor:

Sarkytkan Kaster, professor of Abay KazNPU, candidate of geographical sciences, Almaty, Kazakhstan.

Автор туралы мәлімет:

Карипжанов Нұрбек, Абай атындағы ҚазҰПУ 1 курс докторанты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Карипжанов Нурбек, докторант 1 курса КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан.

Information about autor:

Karipzhanov Nurbek, Doctoral student of the 1st course of Abay KazNPU, Almaty, Kazakhstan.

Автор туралы мәлімет:

Тұрлығожаева Алтынгүл, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының кіші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Турлыгожаева Алтынгүл, младший научный сотрудник Института Востоковедение им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about autor:

Turlygozhayeva Altyngul, Junior Researcher of the R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

¹Әмірбекова С.К. ²Байдаров Е.Ұ.

^{1,2}Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹sagynysh.amirbekova@mail.ru, ²erkin_u.68@mail.ru

АРАБ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНДЕГІ «ТУЫСҚАНДАР» КОНЦЕПТІСІ

Аңдатпа. Мақалада араб-қазақ тілдеріндегі жанұяға байланысты фразеологизмдер қарастырылып отыр. Бұл сөз орамдары араб фразеологиясында маңызды рөл атқарады және араб әдеби тілінің көркем сөз байлығы мен бірегейлігін айқын да, толық көрсетеді. Фразеологиялық бірліктердің құрылымдық ерекшеліктерінің зерттелуі араб тілін терең және жан-жақты білуге мүмкіндік береді. Жұмыстың басты мақсаты – араб-қазақ паремияларындағы «туысқандар» туыстық терминдермен байланыстағы фразеологизмдер салыстырмалы талдау жүргізу арқылы олардың ерекшеліктері мен мағыналық үйлесімділігіне классификация беру. Салыстырмалы талдау әдісі араб фразеологиялық бірліктерінің отбасылық қарым-қатынастар аясында қолданылу ерекшеліктерін анықтау үшін қолданылады. Автор қазақ мәдениетімен салыстыра отырып, араб тіл дәстүріндегі ұқсас және әртүрлі белгілерді анықтауға тырысады. Зерттеудің мақсаты – араб тіліндегі фразеологиялық бірліктердің «туысқандар» ұғымына қатысты мағынасы мен мәдени аспектілерін ашу. Міндеттерге осы фразеологиялық бірліктердің қолданылу жиілігін, олардың контекстік мағынасын және әртүрлі жағдайдағы өзгерістерін талдау кіреді. Зерттеу дүниенің араб және қазақ тілдік суретінің ерекшеліктерін және фразеологиялық бірліктердің отбасылық қарым-қатынас саласында қолданыста жүретін мәдени реңктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері лингвистер, мәдениет зерттеушілері және мәдениетаралық өзара әрекеттестік саласындағы мамандар үшін пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздері: фразеологизмы, мақал-мәтел, жанұя, концепт, туыстық терминдер.

Кіріспе

Әр халықтың қайталанбайтын ұлттық ерекшеліктерін, өзіне тән өзгешіліктерін құрайтын туыстық атаулар бар. Ол рухани дүниені де, материалдық дүниені де қамтиды. Туыстық атаулардың ішіндегі «туысқандар» концептісіне талдау жасау арқылы қазақ-араб туыстық атауларының семантикасына қатысты лингвистикадан тыс факторлар – қос халықтың этносының дүниетанымдық менталитеті жүйелі түрде анықталады.

Бұл мақалада туыстық ниеттің семантикалық үлгілерін талдап талқылаймыз; бұрыннан қалыптасқан лексикаларда атрибуция, предикация дәрежесіндегі синтагматикалық және парадигмалық өзара байланысты қатынасы анық көрініс береді. Тіпті бір қан, тұқымнан тарамаған адамдардың өзінен, олардың бір-біріне деген көзқарас қатынасынан ағайынгершілік семантикалық ұғымы тереңнен үзілмей келе жатқаны көрініс береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Араб және қазақ фразеологизмдерді салыстыра арқылы екі тілдегі дәстүріндегі ұқсас және әртүрлі белгілерді анықтау үшін салыстырмалы талдау әдісі қолданылып, араб фразеологиялық бірліктерінің отбасылық қарым-қатынастар аясында қолданылу ерекшеліктерін анықтау үшін қолданылады. Араб-қазақ тілдеріндегі фразеологиялық бірліктердің «туысқандар» ұғымына қатысты мағынасы мен мәдени аспектілерін ашу арқылы осы фразеологиялық бірліктердің қолданылу жиілігін, олардың контекстік мағынасын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Араб және қазақ тіліндегі фразеологизмдердің зерттеуінде араб және қазақ тілдеріндегі туыстық қатынасқа қатысты сөз тіркестерінің қолданыстағы ұқсастықтары мен айырмашылықтары осы уақытқа дейін талданбаған. Тек қазақ тілінде бөлек, араб тілінде бөлек зерттеліп келген. Әрбір фразеологиялық бірліктердің семантикасы мен мәдени контекстіне, олардың сол тілде сөйлеуінде таралуы мен қолданылуына, сондай-ақ аударманың мүмкін болатын қиындықтары мен реңктеріне талдауды қамтитын зерттеулер өте көп. Қазақстандық шығыстанушылардың ішінде Б.Н. Жұбатова араб қазақ фразеологизмдерді діни тұрғыдан зерттеді[1].

Талқылау

Зерттеу жалпы белгілер мен бірегей белгілерді анықтау үшін басқа тілдердегі туыстас фразеологиялық бірліктермен салыстырмалы талдауды қамтуы мүмкін. Ағайынгершілік қарым-қатынасқа қатысты араб-қазақ паремияларды салыстырмалы түрде талдап, қаншалықты қолданыста екені өміршеңдігін анықтап көрелік.

1. **Туған, туысқан** лексемалары қазақ тілінде: Бір атадан тараған, ағайын мағынасында айтылады[2,819]. Ал араб *туысқан* лексемасы (اقارب) قريب тұқым жағынан, уақи немесе мекен жағынан жақын мәніне ие. Бұл сөздің қарсы мағынасы яғни антонимы بعيد лексемасы[7,797]. Синонимдес лексемалар: شقيق (شقائق) نسيب (انسباء) . Метафора формасында ذو رحم (ذوو ارحام) «мейірімділіктің иесі» деген мағынасында да туыстық атаулары бар [3,880].

Туысқандық байланыс ұғымы әр ұлттың қалыптасқан салт-дәстүр, ерекшелігіне орай түрлі мағына, мазмұн алуы таңданарлық жәйт емес. Мысалға, мейлі араб, мейлі қазақ тіліндегі паремиялардың қайсы бірін алсаң да туысқан адамдардың өзара ағайынгершілікте болуын үндесе, бір парасы араласқанды өсиет етеді. Ескеретін жәйт, фразеологизмнің бір буыны туысқандық туралы сан қырлы жағымды ойды желі етсе, барлық фразеологизмдер жиналып келгенде, мұндай пікірді толыққанды жеткізе алмайды. Сол себепті де біз мазмұндық негізінде арнайы зерттеу жүргізіп талдап қарадық.

1. **Туысқан, ағайын** компоненттері қос тілде де ұнамды бейнелілігін көрсетеді. Бұлар бір қауым, бір ауыл болып, бір-біріне қамқорлық жасап, қиын сәтте қол ұшын беруге міндетті жандар. Туыстар тату, бірлікшіл, бір-біріне қорғаныш болуы керек. Араб халқы: إني أكل لحمي و لا أدعه لأكلٍ «Мен өз етімді жеймін, біреуге жегізбеймін», бұл нақылда туысқандар бір-бірімен ұрсып, ренжісіп қалуы мүмкін, бірақ бөтен адамдардан жанын беріп қорғайтынын айтады.

الأقربون أولى بالمعروف «Туысқандар- бірінші боп біледі». Бұл мысал екі мағынаны қамтиды, бір жағынан қандай да бір жақсылық болсын, жамандық болсын алдымен жақын туыстарына белгілі болуы, екінші мағынасы егер адам Алла ризашылығы үшін біреуге жақсылық жасағысы келсе, мәселен садақа беру, онда ол алдымен жақын туысынан бастау керектігін баяндайды.

ألى فيه نَفْطَةٌ مِنْ دَمِّكَ مَا يَبْخُلِي مَنْ هَمَّكَ «Сенің қаныңнан бір тамшысы бар адам, сені ешқашан тастамайды», яғни туысқан әрқашан бірге болады.

Қазақ мақал-мәтелдері де осындай ойды қамтиды: «Ағайын тату болса ат көп, абысын тату болса ас көп», «Егіз аттан жығылса, басын сүйер ағасы, жалғыз аттан жығылса, неге келер шамасы», «Кеңесіп пішкен тон келте болмас», «Өткелім саяз деме, таяғыңды салып бойлат, ісім мақұл деме, ағайынға салып ойлат», «Денің сау болса, жарлымын деме, ағайының көп болса, жалғызбын деме», «Туысы бірдің, уысы бір», «Ағайынның аразы болса да, азары болмайды», «Атың жақсы болса – қанатың, ағайын жақсы болса – санатың».

2. **«Туысқандар»** компоненті жағымсыз бейнеде екі тілдегі паремиялық қорында да кездеседі. Араб паремияларда: الأقارب عقارب «Туысқандар-шаян сынды», яғни ұрыс, жан-жалда туыстардың тілдерінің аштылығын бейнелейді.

القريب «Күйеуді туысқаннан емес, қорадан таңда», арабтарда жақын туыстар бір-бірімен қыз алысу қалыптасқан дәстүр болғандықтан, кейде туысқаннан гөрі жат жұрттан күйеу іздеуді абзал болатындығын айтады.

وإن الذي بيني وبين بنى أبي وبين بنى عمي لمختلفٌ جداً
فإن أكلوا لحمي وفزئت لحومهم وإن هدموا مخدتي بنيت لهم مَجْدًا

«Менің әкемнің және көкемнің туыстары мен менің арамызда үлкен айырмашылық бар, олар менің етімді жесе, мен олардың етін жемеймін, олар менің мүддемді түсірсе, мен олардыкін түсірмеймін». Бұл мысалда «әкемнің туыстары» дегенде жақын туыстарды, ал «көкемнің туыстарын» алыс туыстарды айтып тұр.

Қазақ халқында да бұндай ағайындар арасындағы жағымсыз бейнелілік жат емес: «Ағайында өкпе бар да кек жоқ», «Ағайын – ащы, мал – тұщы», «Ағайынды іске шақырма, асқа шақыр», «Ағайынның ұрысы – торқаның жыртысы», «Туасы жаман туғанын жамандайды», «Ағайын бірде араз, бірде тату». Қазақ тілінде «ағайын» лексемасы «туысқан» лексемасымен мағынасы бір боп келеді.

2. Қайын термині неке туыстығының жалпы термині, яғни ер немесе әйел адамға қатысты туыстық идеясын береді. *Қайын* терминінің мазмұнын нақтылайтын сөздер: *ата, ана, аға, іні, апа, сіңлі, жезде және жеңге*. Сол себепті қайын көп жағдайда күрделі туыстық терминдердің құрамында жұмсалады. Атаудың этимологиясы туралы айтар болсақ, фонетикалық және семантикалық талдау нәтижесі *қайын* термині *қадын* «әйел», «әйел адам» терминімен этимологиялық тұрғыдан жақындастырады [4,50].

Араб лексикасында *қайын жұртты* «күйеудің туысқандары» اقارب الزوج *қайын аға* «күйеудің ағасы» اخوزوج, «қайын іні» اخ صغير لزوج, *қайын ата* «күйеудің әкесі» - والد زوج, *қайын ене* «күйеудің анасы» والدة زوج, т.б. Осыдан араб туыстық атаулардың қазақ тіліндей жеке терминдік атаулығы жоқ екенін көрсетеді. Бұл араб тілінде барлық туыстық атауларға тән нарсе.

3. Араб тіліндегі паремияларда «*көке, ағатай*» ұғымы әкесінің я шешесінің ағасы ретінде. Бұл бәлкім, ағайынды отбасы мүшелерінің көптігімен де түсіндіріледі. Әкесі жағынан *аға, көке* عم, шешесі жағынан *аға, көке* خال деп атайды. Ал «*тәте*», «*апай*» араб тілінде әйел тегін көрсететін ة жалғануы арқылы жасалады: әкесінің жағынан عمّة, анасының жағынан خالة.

Араб әлемінде ағайынды адамдардың екінші, үшінші ұрпақтарының ұл, қыздары өзара үйленіп, отау құруы кең тараған. Сол себепті бір атадан тарағандар *әкесінің ағасы* немесе *анасының ағасының балалары* аталады. *Әпкелері* де дәл солай, *әкемнің ағасының қызы, анамның ағасының қызы* деп бөледі.

Бұл арада әкесінің ағасынан туған баланың ағайындылар ортасындағы орны жоғары, беделі үлкен екенін ескеру міндетті. Мына нақылда айқын көрініс тауып тұр: *عَمُّكَ أَوْلُ شَارِبٍ*: «Әкең жағындағы көкең бірінші боп ішсін».

عَمُّكَ خُرْجُكَ «Әкең жағындағы көкең – сенің қабың». Бір күні бір бала көкесімен жолға шығыпты, сөйтсе көкесіне сеніп, өзімен бірге қапқа салынған азығын алмапты, біраз жол жүрген соң, тамақтанғысы кеп көкесінен тамақ сұрапты сол кезде көкесі оған «Сенің көкең – бір қап азығың» депті.

قِيلَ لِلْبُعْلِ مَنْ أَبُوكَ؟ قَالَ الْفَرَسُ خَالِي «Есектен сұрапты: «Әкең кім?»-деп, «Нағашы ағам- жүйрік ат»,-деп жауап қатыпты». Ешек өзінің тегінен ұялғандығынан нағашы ағасының арғымақ екенімен мақтанады.

Жағымсыз коннотациясында да әмсалдар кездеседі:

عَيْطٌ عَلَى خَالِي مَا جَانِي، عَيْطٌ عَلَى بَابَا شَقِّ الْبَحْرِ وَجَانِي أبوك ما خَلَّف لك «Әкем жағынан көкемді шақырдым, келмеді, нағашы ағамды шақырдым, келмеді әкемді шақырып едім, көлді жүзіп келді», قَلْوَيْشِ بِنَبْكِ وَأَنَا عَمُّكَ؟ قَلْو عم «Әкең артынан ештеңке қалдырмаса, көкең не береді?», عَمُّكَ ما يبيعطيك؟

إِنِّي لَأَنه عَمِي «Біреу сұрапты: неге жылайсың? Мен сенің көкеңмін ғой? Ол жауап беріпті: Сен көкем болған соң жылап отырмын».

Қазақша мақалдар: «Тәтең тәттісін береді, көкең қаттысын береді», «Көп біле ме, көкең біле ма».

4. *عمة, خالة* лексемаларымен «*тәте*» араб нақылдарынан: *كُلُّ ذَاتِ صِدَارٍ خَالَةٌ* «Кеудесі бар әрбір жан- менің тәтем», яғни бүкіл әйелдерді сыйлағанын айтады. *الخَالَةُ خَوْلَةٌ وَلَوْ كَانَتْ أُمَّتُ* «Анаңның әпкесі тәтең болады», *الخُبَارَى خَالَةُ الْكُرُونِ* «Дуадақ (құс)-тоқылдақтың тәтесі», бұл жерде бір-бірімен келісіп, жарасып тұрған заттарға айтылады. Сонымен бірге, *عمة, خالة* терминдері кездеспесе де, бірақ сол мағынаны білдіріп тұрған әмсал бар: *لا أَمْرَ مُبْكِيَاتِكَ، لا أَمْرَ مُجَاتِيكَ* «Күлдіріп айтқанды емес, жылатып айтқанды тыңда». «Жылататындар», «күлдіртетіндер» сөздері әйел тегінде тұр. Бұл әмсал келесі қиссадан шыққан: Біраз кемшіліктері бар қыз кейде өзінің әкесі де, шешесі жағындағы әпке, тәтелерінің үйіне барады екен. Сөйтсе, нағашылары кемшіліктеріне мән бермей көңілін көтеріп жақсы араласады екен де, әкесі жағы тәтелері кемшіліктерін айтып, жылатып жібереді екен. Соны білген әкесі қызына: «Күлдіріп айтқанды емес, жылатып айтқанды тыңда» депті, яғни ескертулерді ескеріп жақсы болғаның дұрыс дегенді сөз етеді.

Қазақ паремияларда өз жұрт аға-әпкелері мен нағашы жақ аға-әпкелеріне қатысты паремиялар: «Нағашысымен күрессе, жиені жығылар», «Туғаныңмен туыспасаң кең дүниеге сыйыспасың», «Туысқан бар болсаң іздеседі, тіпті «сіз» деседі, жоқ болса қашады, тіпті артыңды ашады», «Туысы бірдің қонысы бір, туысы бірдің уысы бір».

5. Келесі туыстық термин «*Ата-баба*» *Ата* 1. Әкенің әкесі, үлкен әке. 2. Бір рудың ішіндегі адамдардың туыстық, қандастық тобы. 3. Нәсіл, тек, тұқым. 4. Ерлі-зайыптылардың қайын әкесі. 5. Ауыспалы мағынада: бір нәрсенің тетігі, көзі. Атамзаман, атамұра, т.б. [2, 65-66]. Араб тілінде *جَدٌّ* 1. Әкенің немесе шешенің әкесі. 2. Шал кісі. 3. Азық-түлік. 4. Өзен жағасы. 5. Бақыт, мүмкіндік [7, 113].

Қос ұлт тіліндегі паремияларда да атаға құрмет, ізет жоғары екені байқалады. Ел-жұрт ақсақал деп құрмет тұтатын қадірлі ел тұтқасы. Мұндай кісілер төрден орын алады, әрқашан құрмет көрсетіледі. Ата- жолын кесіп өтпейтін, ел ұйытқысы, батагөйі, ақылшысы, қамқоры болып есептеледі. Ата-ел бірлігін, тірлігін, тұрмысын, болашағын бағдарлап, байқап отыратын дана, көреген. Атаның айтқаны кейінгіге заң, ісі-үлгі.

جَدُّكَ لا كَدُّكَ «Сенің еңбегің емес, атаңның еңбегі» Бұл мысал әр адамның өз тағдыр талайы бар. Кей адам белі бүкірейгенше еңбек етеді, солай бола тұра жарлы-жақыбайлы күн кешеді. Атаны да маңдайыңа жазылған тағдыр секілді таңдай алмайсың. Қарапайымың шаруаның немесе бақ-дәулеттің иесі, министрдің немере-шөбересі болып өмірге келуі тағдыр пешенеңе жазылғаны сөз етеді.

Ата туралы араб әмсалдарына қарағанда қазақтардың нақылдары көп: «Аталы ел – баталы ел», «Атадан ұл туса – игі, ата жолын қуса – игі», «Ата – балаға сыншы», «Ата көрген – оқ жонар, ана көрген – тон пішер», «Ата – бәйтерек, бала – жапырақ», «Ата – асқар тау, Ана – бауырындағы бұлақ, Бала – жағасындағы құрақ», «Ата – балаға сыншы».

Араб халқы сияқты, қазақ халқында туыстық есеп еркектер тарапынан жүргізілгендіктен, өз тарихын, өнері мен мәдениетін, тұмса тұнық әдебиетін, ғұрпын, салтын білетін, «Мен қазақпын!» дей алатын азамат өзінің шыққан тегін, кіндік кесіп, кір жуған ата жұртын қастерлеп, жеті атасын жадында тұтуы шарт. «Жеті атасын білген ұл жеті рулы елді біледі» дегенді сөз салмақтап, ой баққан атамыз қазақ тегін айтпаған болар. Осы айтушы еркек өз бабасынан бастап неменесіне дейін жеті атаға, яғни жеті ұрпаққа толады. Ал жетінші ұрпақты қазақтың «немене» не «шөпшек» атандыруы тегін емес. Оның өзіндік мәні бар сияқты. Айталық, «шөпшек» атауының мәні тіпті анық. Қазақ шөпшек деп ағаштың қурап сынып түскен жіңішке бұтақтарын айтады. Осыған қарағанда, жеті атаға толғанда сегізінші ұрпақтың туыстық мәні жойылып, олардың арасында туыстық қарым-қатынас

үзіледі деген ұғымды білдіретін тәрізді. Айтушының қызынан туған жиенінің ұрпағы оның бабасынан бастап жетінші атаға толғанда жетінші ұрпағының “туа жат” атануы да жоғарыдағы пікірді дәлелдей түседі. Бұл атаудың мәні — жетінші ұрпақ жат деген ұғымды білдіріп тұр ғой. Осыған қарағанда, қазақ арасында негізінен жеті атаға толмай қыз алыспау әдетінің мәні өзінен өзі-ақ айқындала түседі.

Сөйтіп, қазақ халқындағы туыстық қарым-қатынас негізінен жеті атаға дейін созылып, одан әргі қатынас құдандалық байланысқа айналды. Бұлай дейтініміз қазақта экзогамиялық тосқауыл ру ішіндегі жеті атаға дейін берік сақталуы, ал сегізінші ұрпақтардың бірімен-бірі некелесуге хақы бар.

Жеті атаға дейінгі туыстық қатынастың қазақ арасында күшті болғандығын классификациялық туыстық жүйенің қазақтағы мол атаулары да дәлелдегендей. Мұндай туыстар арасында бірін-бірі қысылғанда қолдау, өзара көмек әрдайым болып тұратынын да жоғарыда айттық.

Араб халқы да ата-бабаларын қастерлеп, шыққан тегін құрметтеп, мақтан тұтып жеті атадан да көп аталарын айтып отырады. Араб жанұясында бала туылғанда, балаға ат берудің өзінде онымен қоса он екі атасына дейін бабаларының аттары жазылып айтылады. Берілген атынан кейін тегі айтылғанда ابن «ұлы» қосылып бір адамның ата-бабасының генеалогиялық тармағын көруге болады. Мысалы, арабтың белгілі шайыры Ибн Халликанның толық аты : Абу-л-Аббас Ахмад ибн Мухаммад ибн Ибрахим ибн Абу Бакр ибн Халликан ибн Бавак ибн Шакал ибн ал-Хуссайн ибн Малин ибн Джафар ибн Йахйа ибн Халид ибн Бармак Шамсу-д-Дин. Сонғы Шамсу-д-Дин – ол лақап аты.

6. Қазақ паремияларда «*әжеге*» деген құрмет те айрықша байқалады. 1.Әже (әйел) – әкенің шешесі, үлкен шеше. 2. Жасы ұлғайған кәрі әйел[2,83]. Араб тілінде الجدة لایبه 1. – әкесінің шешесі, الجدة لامها – анасының шешесі [3, 108].

Әже ел-іші, отбасының ынтымағын, бүтіндігін ойлайтын жасы үлкен кісі. Қазақ халқының қағазға түсірілмеген заңы бойынша танысын-танымасын кім-кімде ата-әжелерге сәлем беруі, құрмет көрсетуі міндетті. Бұл кісілер тек өз ұрпағы емес, жалпы елге әже болып есептеледі. Әжелерді былайғы жұрт құрметтейді, алдынан кесе-көлденең өтпейді. Сыйсыяпат ұсынып, батасын алуға тырысады. Бірақ шал-кемпір деп кішілердің айтуы әдепсіздікке жатады.

«Әжім – әженің әрі, деменіз әжем – кәрі, кәрінің сөзі дәрі», ««Әй» дер әже жоқ, «Қой» дер қожа жоқ». Араб әмсалдары: الأسرة التي لديها عجوزة تملك كنزا «Қария әжесі бар үй- байлықтың иесімен тең», هذا الامر مراتب فيه هذا الامر ليس بينا «Бұл шаруаны әжеміз екі есе баяндап қойды».

7. «*Қайын ата*» (ep)- әйелге күйеудің әкесі, күйеуге әйелдің әкесі, ерлі-зайыптыларға жақындық қатысы[2,457]. Қайын атаға әркім өз әкесіндей құрмет көрсеткені жөн. *Қайын*- Екі ел адамдарының күйеумен келінге жақындық қатысын білдіретін атауыш сөз, туыстық термин [2,456]. Қайын жұртқа жігіт үшін әйелінің, әйел үшін күйеуінің ата- баба әулеті және оның туыс-туғандары жатады. Араб тілінде حمو «қайын ата»- күйеудің әкесі немесе әйелдің әкесі [7, 207]. يا بنت من علاك؟ زوجك و بيت حماك «Әй, келін, кім сенің беделіңді өсірді? - Сенің күйеуің мен қайын атаңның үйі». Араб әлемінде жаңа түскен келін қазағымыз айтқандай «сол үйге «тастай батып, судай сің» дегендей жаңа жанұяға тұған адамдай сіңіп кетуі керек. Бірақ ол келіннің әр қарай абыройы жоғары немесе төмен болуы сол жанұяға байланысты болады, әсіресе *ене* мен *келін* арасындағы қарым-қатынасында.

8. «*Ене*» 1. Ерлі-зайыптылардың аналары бір-біріне *ене* болады. 2. Жан-жануарлардың төлінің аналығы. 3. Ауыс. Бала тапқан ана, шеше.

Кіндік ене. Жаңа туған жас нәрестенің кіндігін кесуші әйел, кіндік шеше. *Қайын ене.* Әйелдің туған шешесі(еркекке қатысты) [2, 226].

Араб тілінде حماة 1.Екі жағы да *ене* деп айтатын ерлі-зайыптылардың анасы, шешесі [3,186]

Ене елдің үлкен – кішісі мен жақындарын, туған-туыстарын келінмен таныстырып, үй тәрбиесі, қазан жабдығы, бала тәрбиелеу, халықтың салт-дәстүрін үйрету- ененің міндеті. Енені сыйлап, айтқаны бұлжымас жарғы ретінде қабылдап, ене мен келін тату-тәтті, сыйласып өмір сүруі керек.

Араб паремияларда *ене* терминімен жағымсыз бейнедегі әмсалдар бар:

الحما ما يثجّب الكئي و لو كانت من صور الجئي و الكنى ما يثجّب الحما ولو كانت نازلة من السماء

«Ене келіні періште болса да жек көреді, келін енесі аспаннан түскен пері болса да жек көреді», «Енеден сұрапты: сен келін болмадың ба? Ол жауап беріпті: Болғам, бірақ ұмытып қалыптым»,

مكتوب على باب الجنة: ما في حما يثجّب كئي، و مكتوب على باب السماء: ما في كئي يثحب حما

«Жәннаттың есігінде жазылыпты «Келінін жақсы көретін ене жоқ» деп, аспан есігінде жазылыпты «Енесін жақсы көретін келін жоқ» деп».

Күйеудің қайын енесіне қатысты жағымсыз бейнедегі нақылдар бар:

ألى ما بيقدّر عّماتو، بيقوم عّمراتو «Енесімен сыйыспаған, әйелімен дауласады»,

الحما جميّ و بنت الحما عقرة مسيمة، و عمنا الختير ما بيدخل الجنة «Ене – ол өте ыстық ауа, ал оның қызы- улы шаян, олардың арасында жүрген еркек жәннатқа кірмейді», яғни ислам діні боцынша екі әйелдің ұрыстары мен өсек, ғайбатынан еркек те күнәға батып жәннатқа кірмейтінін баяндайды.

Қазақ нақылдары: «Қанша жақсы болса да, ата әкемдей болмас, ене шешемдей болмас», «Қазымыр ененің қаракұсында көзі бар», «Келін жаман емес, келген жері жаман», «Қайын енесі ас ішпес қабағын түйген келіннен», «Келін қайын ененің топырағынан жаралады», «Ене көрген тон пішер».

9. «Келін» 1. Ұлдың әйелі, келіншегі. 2. Інісінің, сондай-ақ жасы кіші басқа ағайын-туғандардың әйелі [2,380]. Арабша *кне* - ұлдың немесе ағаны әйелі [7,832]. Екі дәстүр бойынша келін өзінің күйеуінің үлкендердің бәріне де орын беріп, сәлем беріп, ата, қайнағалары отырған жерге кірмейді. Қазақ, араб халқы да келіндерін құрметтей білген. Оларды жас төмен етек деп қарамай, жақсы істерін, үлгілі мінездерін бағалап та отырған. Қос тілде де келінге сүйіспеншілік пен мейірімділікпен қарауды насихаттаған.

من أخذ وُلْدك «Келіндерді жақсы көрсеңдер, жақсы өмір сүресіңдер», «Балаңнан гөрі, келінді жақсы көр».

Қазақтар: «Жақсы келін қызындай, жақсы күйеу ұлындай», «Келіні жақсы үйдің керегесі алтын», «Балаң жаман болса да келінің жақсы болсын», «Келелі сөзді келін де айтады», «Жақсы келін күрдасындай болар, жақсы ұлың сырласындай болар».

Жағымсыз бейнеде де әмсалдар бар: «Келін, сен де ене боласың», «يا كنة بُكرا بتصيري حما «Бір күйеудің әйелдері бір шешімге келісер, қайынбике мен келін келіспес», «تلاقى العمة وكنّتها نصّبوا الدجاجة بقزوةها «Ене мен келін кездесіп, тауықты табағымен пісіріпті». Бұл әмсалда ене мен келін қосылғанда жақсы нарсе болмайтынын айтады.

Қазақша: «Жақсы енені жаман келін жер қылады, жақсы келін жаман енені ел қылады», «Жақсы келін — келін, жаман келін — өлім», «Келін жақсы болса үйіңе көп кісі келеді. Келін жаман болса, келген кісі кеткісі келеді. Ас құй десең төккісі келеді,»Төкпей құй» десең сөккісі келеді» (Шал ақын).

Ескертетін нәрсе, екі халықтың мәдениетінде де жаңа түскен жас келіндер түскен үйдің баласы болып кетеді. Келін енесіне және күйеу бала енесіне *қайына*(-м) сөзімен емес, *ана*(-м) сөзімен қарата айтады. Мысалы, қайын атасын көзінше *атам*, ал сыртынан *қайыната*, қайын енесінің көзінше *анам*, сыртынан *қайына* деп атаушылық қалыптасқан. Арабтар *بابا*, *ماما* немесе әкелерін *عم* енелерін екіауыз тілде *طنطة* деп те атайды.

Қазақ дәстүрінде ғана күйеуінің әкесін оның аға-інілерін «үлкен ата», «ата», «кіші ата» дейді. Күйеуінің ағаларына «үлкен аға», «жақсы аға», «ағакем», «көке» деген аттар қойса, інілеріне «сал жігіт», «молда жігіт», «мырза жігіт», «ортаншым», «тетелес», «інішегім»,

«кенже» т.б; қайын сіңлілеріне «шырайлым», «еркежан», «еркем», «еркешім», «молдақыз», «айдарлым», «кекілдім» т.б; ал бұрын ұзатылған қыздарды «апа» деп, не олардың күйеулерінің аттарымен бәлендегі қыз, түгендегі қыз дей салады. Мұнымен бірге қазақ келіндер күйеуінің бірге туған немере, шөбере туыстарының өздеріне де жоғарыдағыдай ат қоюмен қатар, олардың әйелдеріне, яғни абысын-ажындарына да «үлкен апа», «апа», «кіші апа», «жақсы апа», «жеңеше», «бәлен апам», «түген жеңешем» сияқты атай береді; келіннің түсуінен бұрын туған күйеу ағаларының балаларына ат қояды.

Әркімнің туыстық жақындығына, туыстар арасындағы жалпы қауым алдындағы алатын орны мен беделіне қарай орынды ат қойғыш келіндерді халық аса ұнатады. Мәселен, би, болыс боп жүрген қайнағаларын «би ата», «би аға», «болыс ата», «болыс аға» дей беретін. Әдепті келіндер өзі атын атамайтын сыйлы қайын ата, қайын ағалармен аттас бөтен адамдардың да аттарын тура атаудан іменіп, айталық — «қажы аттас», «қажы атам аттас», «ағаекем аттас» дейтін.

Қазақ әйелдері күйеулерінің де атын атамай, оларды «отағасы», «біздің үйдің кісісі», «әлгі кісі» немесе үлкен балаларының атымен бәленнің, түгеннің әкесі дейтін. Бұл араб жанұяларында да тән нарсе ерлі-зайыптылар бір-бірін, жақын жора-достары, туыстары еркектің, әйелдің атымен атамай мәселен, *اب احمد* «Ахмедтің әкесі», *ام احمد* «Ахмедтің анасы» деп атайды.

Туыстық, отбасылық қарым-қатынасты білдіретін этикет тілдік бірліктердің негізгі қызметі назар аударту болғанымен олардың барлығының, әсіресе жасы кішілерге қарата айтылатын сөздердің эмотивтік қызметі де аса күшті. Туыстық, отбасылық қарым-қатынасты білдіретін этикет тілдік бірліктер туысқандар арасында, ана мен бала, әке мен бала арасында қарым-қатынас орнату үшін аса қажет. Бұл этикет тілдік бірліктер адамның жан-дүниесінің, туысқандық сезімінің, сыйластық сезімінің, ішкі жан-дүниесінің дұрыс жетілуі үшін ететін әсері өте күшті, сөз күдіретін айқын көрсететін тілдік құралдар болып табылады.

10. Күйеу бала – ерге шыққан қыздың жолдасы [2,425]. Арабша *صهر* 1. Қыздың күйеуі. 2. Әйелінің туысы[7,542]. Қайныларының (әйелінің інілері) алдында жолы кіші болғанымен – сыйлы адамдардың қатарынан саналады.

Араб халқы да күйеу баланы сыйлы адамдардың бірі деп санаған. Дәстүр бойынша құрметтеп, сый-сияпат жасаған. Сондықтан болар, жағымда бейнедегі әмсалдар екі тілде де баршылық: *يا صهرى يا سنده ظهري* «Әй, күйеу балам, сен менің арқамдағы тірегімсің», *ألى بذك* «Құдай саған ұл берді, бірақ күйеу баланы өзің таңдай аласың» [8,2].

Қазақ халқы күйеубаланы туралы: «Пайғамбар да күйеуін сыйлаған», «Күйеу – жүз жылдық, құда – мың жылдық», «Күйеу – жүзден үлкен, жиен – мыңнан үлкен», «Қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз күйеу жоқ», «Күйеуіне қызы сай, елігіне жері сай» [9,42].

Араб, қазақ әлемінде еркек кіндіктілер әйелге қарағанда басым бедел алатыны белгілі. Сөйте тұра араб халқы күйеу балалырына, нақты ұзатылған қызына ақшалай, дүниемен жәрдемдеспеген, араб күйеу баласы қайын жұртынан ешқашан ештеңе дәм етпеген[10,12].

Сонымен қатар, араб халқы патрилокалдықы қонысты жат көреді, яғни жас ерлі-зайыптылардың әйел жағыны қайын атасының үйінде тұрса сөгіс еститіні сөзсіз. Қазақ халқы да күйеудің қайын атасының – келіншегінің әке-шешесінің үйінде тұрғанын қаламайды. Бұл күйеудің жамандығының белгісі. Оны ел кекетіп «Күшік күйеу» деп атайды. Қатты келемеждеп, қатарларына қоспауы да осыған байланысты. Соған байланысты айтылған мақал-мәтелдер: «Күшік күйеу болғанша иттің күшігі бол» [11,5], «Қайындағы күйеуден, қарғы таққан тазы артық», «Жаман күйеу қайынсақ» [12,52].

Қорытынды

Сөйтіп, дәстүрлі араб, қазақ отбасында жас жұбайлардың күйеу баланың үйінде, яғни оның ата-анасымен бірге тұруында еш сөкеттік жоқ. Бірақ қайын атасы мен қайын енесімен бір шаңырақта тұруға араб, қазақ халқында тиым салынған.

Қорыта келе, жалпы араб-қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің ортақ мәдени компонентердің бар екендігін көрсетеді, ал ол адам затының ойлау қабілетінің бір арнадан шығатындығын айқындап отыр. Әрбір индивидтің жеке өмірлік іс –әрекетінің көрінісі, ұлтының рухани өмірінен, этнос менталитентінен көрініс табады. Екі халықтың фразеологизмдерін зерттеуде танымдық-прагматикалық тұғыдан және этномәдени ерекшеліктерін анықтау мақсатын да *туысқандардың* әр жанұяда беделі барын, жақсылығына сүйінетін, жамандығына күйінетінін, әрқашан тілеуінді тілеп, тілеуқор, қамқоршы болатындығын айқындадық.

Әдебиет:

1. Кухарева Е.В. Арабские пословицы и поговорки. Словарь с лексико – фразеологическими комментариями / Е.В.Кухарева. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Восток – Запад, 2008. – 303с.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. А:Дайк.-Пресс, 2008.-968б.
3. Баранов М Арабско-русский словарь Ташкент 1994-480с
4. Диуанова Р.К.Қазақ тіліндегі туыстық атаулардың мағыналық құрылымы мен лексикографиялану ерекшеліктері ф.ғ.к.дисс.Алматы,2010
- 5.Эшанкулов А.У. Фразеология в тексте и в словаре /Паремиология или фразеология/. Сбор.науч.труд.- Смарканд,1986-59с
6. Шайхуллин Т.А. Зиганшин Э.М. Зиляева А.Н. Стилистика арабского языка: Учебное пособие.-Казань: Магариф, 2008г-383с
7. Dweik, B &Thalji, M, B. (2016).Strategies for translating proverbs from English into Arabic.Academic Research International7(2), 120-127.
8. Deweik, B. & Suleiman, M. (2013). Problems encountered in translating cultural expressions from Arabic into English. International Journal of English Linguistics3(5),47-60. Doi:10.5539/ijel.v3n5p47.
9. Eftekhari, N. (2008). A brief overview on idiomatic translation.Retrieved from <http://www.translationdirectory.com/articles/article1739.php>.
10. Farahani, A., &Ghasemi, M. (2012). The natu ralness in the translation of idioms and proverbs: The case of a Persian translation of Pinocchio. Journal of Language and Translation, 3(1) 17-22.
11. Fernando, C., Favelle, R. (1981). On idioms: Critical views and perspectives. Exeter: Exeter University Press. Ghazala, H. (2003).
12. Idiomaticity between evasion and invasion in translation: Stylistic, aesthetic and connotative considerations. Babel 49 (3), 203-227. Howwar, M. (2013).
13. Seeking the nature of idioms: A socio-cultural study in idiomatic English and Arabic meanings. International Journal of Scientific and Research Publications (3)2, pp. 1- 3. Hussein, R. F, Khanji, R. and Makhzoomy, K.F. (2000).
14. The acquisition of idioms: Transfer or what? J. King Saud University, Lang. & Transl. (12), 23-34. Ibrahim, H. S, Abdou, S. M &Gheith, M. (2015).
15. المعجم الوسيط – مكتبة الشروق الدولية- القاهرة-مصر 2008-1200ص
16. موسوعة الروائع في الحكم والأمثال, طه جمانة ٢٠٠٢ - ٧٢٠ص
17. معجم التعبير - القاهرة ١٩٨٥-٤٢٥ص
18. معجم الاعبارات الاصطلاحية ١٩٨٥ - ٤٥٥ص

References:

1. Kuhareva E.V. Arabskie poslovice i pogovorki. Slovar' s leksiko – frazeologicheskimi kommentarijami [Arabic proverbs and sayings. Dictionary with lexical and phraseological comments]/ E.V.Kuhareva. – M.: ACT: ACT MOSKVA: Vostok – Zapad, 2008. – 303s. (in Russ)
2. Kazak tilinin tusindirme sozdigi[An explanatory dictionary of Kazakh tylinin] A: Dyke.- Press,2008.-968b. (in Russ)
3. Baranov M Arabsko-russkij slovar'[Arabic-Russian dictionary]Tashkent 1994-480s(in Russ)
4. Diuanova R.K.Kazak tilindegi tuystyk ataulardyn magynalyk qurylymy men leksikografijalanu erekshelikteri [The meaning of family names in the Kazakh language features of structure and lexicography]diss.Almaty,2010(in Kaz)
- 5.Jeshankulov A.U. Frazeologija v tekste i v slovare /Paremiologija ili frazeologija/. [Phraseology in the text and in the dictionary / Paremiology or phraseology /. Collection of scientific works] Sbor.nauch.trud.-Smakand,1986-59s. (in Russ)
6. Shajhullin T.A. Ziganshin Je.M. Ziljaeva A.N. Stilistika arabского jazyka: Uchebnoe posobie.[Stylistics of the Arabic language: Textbook.]-Kazan': Magarif, 2008g.-383s. (in Russ)
7. Dweik, B &Thalji, M, B. (2016).Strategies for translating proverbs from English into Arabic.Academic Research International7(2), 120-127.
8. Deweik, B. & Suleiman, M. (2013). Problems encountered in translating cultural expressions from Arabic into English. International Journal of English Linguistics3(5),47-60. Doi:10.5539/ijel.v3n5p47.
9. Eftekhari, N. (2008). A brief overview on idiomatic translation.Retrieved from <http://www.translationdirectory.com/articles/article1739.php>.
10. Farahani, A., &Ghasemi, M. (2012). The natu ralness in the translation of idioms and proverbs: The case of a Persian translation of Pinocchio. Journal of Language and Translation, 3(1) 17-22.
11. Fernando, C., Favelle, R. (1981). On idioms: Critical views and perspectives. Exeter: Exeter University Press. Ghazala, H. (2003).
12. Idiomaticity between evasion and invasion in translation: Stylistic, aesthetic and connotative considerations. Babel 49 (3), 203-227. Howwar, M. (2013).
13. Seeking the nature of idioms: A socio-cultural study in idiomatic English and Arabic meanings. International Journal of Scientific and Research Publications (3)2, pp. 1- 3. Hussein, R. F, Khanji, R. and Makhzoomy, K.F. (2000).
14. The acquisition of idioms: Transfer or what? J. King Saud University, Lang. & Transl. (12), 23-34. Ibrahim, H. S, Abdou, S. M &Gheith, M. (2015).
15. Almuejam alwasit - maktabat alshuruq alduwliatu [The Intermediate Dictionary - Al-Shorouk International Library] - Cairo - Misr 2008 - 1200 s.
16. Mawasuhāt alrawayie faa alhukm waliamithali_tih jamanat [The masterpieces of wisdom and proverbs], Taha Jumana, 2002, 720 s.
17. Muejam altaebir [Dictionary of Expression] – Cairo- Misr 1985, 425 s.
18. Muejam alaebirat aliastillahaat [Dictionary of Idiomatic Expressions] 1985 - 455s.

¹Амирбекова С.К. ²Байдаров Е.У.

^{1,2}Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹sagynysh.amirbekova@mail.ru, ²erkin_u.68@mail.ru

КОНЦЕПТ «РОДСТВЕННИКИ» В АРАБСКИХ И КАЗАХСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ

Аннотация. В статье рассматриваются смысловые аналоги описания фразеологизмов о семье в арабском и казахском языках. Эти обороты многочисленны, играют важную роль в

арабской фразеологии и наиболее ярко и полно отражают богатство и уникальность арабского литературного языка. Изучение структурных особенностей фразеологических единиц позволяет узнать арабский язык глубоко и всесторонне. Ставятся следующие задачи: сделать сравнительный анализ паремиям концепта «родственники», определить общие отличия и функционально-смысловые классификации. Метод сравнительного анализа применяется для выявления особенностей использования арабских фразеологизмов в контексте семейных отношений. Автор стремится выявить схожие и различные черты в арабской лингвистической традиции по сравнению с казахской культурой. Цель исследования заключается в раскрытии значения и культурных аспектов арабских фразеологизмов, связанных с понятием «родственники». Задачи включают в себя анализ частоты использования данных фразеологизмов, их контекстуальное значение и изменения в различных ситуациях. Исследование позволяет более глубоко понять особенности арабской и казахской языковой картины мира и культурные нюансы, сопровождающие использование фразеологизмов в области семейных отношений. Результаты исследования могут быть полезны для лингвистов, исследователей культуры и специалистов в области межкультурного взаимодействия.

Ключевые слова: фразеологизмы, пословицы и поговорки, семья, концепт, термины родства.

¹Amirbekova S.K. ²Baidarov Ye. U.

^{1,2}R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹sagynysh.amirbekova@mail.ru, ²erkin_u.68@mail.ru

CONCEPT OF «RELATIVE» IN ARABIC AND KAZAKH PHRASEOLOGICAL UNITS

Abstract. The article discusses the semantic analogues of the description of phraseological units about family in the Arabic and Kazakh languages. These phrases are numerous, play an important role in Arabic phraseology and most clearly and fully reflect the richness and uniqueness of the Arabic literary language. Studying the structural features of phraseological units allows you to learn the Arabic language deeply and comprehensively. The following tasks are set: to make a comparative analysis of the proverbs of the concept “relatives”, to determine general differences and functional-semantic classifications. The comparative analysis method is used to identify the features of the use of Arabic phraseological units in the context of family relationships. The author seeks to identify similar and different features in the Arabic linguistic tradition in comparison with the Kazakh culture. The purpose of the study is to reveal the meaning and cultural aspects of Arabic phraseological units associated with the concept of “relatives”. Objectives include analyzing the frequency of use of these phraseological units, their contextual meaning and changes in different situations. The study allows us to more deeply understand the features of the Arabic and Kazakh linguistic picture of the world and the cultural nuances that accompany the use of phraseological units in the field of family relations. The results of the study may be useful for linguists, cultural researchers and specialists in the field of intercultural interaction.

Key words: phraseology, proverbs, family, concept, marital kinship.

Автор туралы мәлімет:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Амирбекова Сағыныш Копеновна, научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Information about autor:

Amirbekova Sagynysh Kopenovna, Researcher, Institute of Oriental Studies R.B. Suleimenov KN MNERO RK, Almaty, Kazakhstan.

Автор туралы мәлімет:

Байдаров Еркін Уланович, философия ғылымдарының кандидаты, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының профессоры (РЖҒА), ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Байдаров Еркин Уланович, кандидат философских наук, профессор Российской Академии Естествознания (РАЕ), Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК Алматы, Казахстан.

Information about the author:

Baidarov Yerkin Ulanovich, PhD in Philosophy, Professor Russian Academy of Natural Sciences (RANS), R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies KN MNERO RK, Almaty, Kazakhstan.

¹Li Qian. ²Nietalina G.

^{1,2}*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

^{1,2} E-mail: nietalina_g@list.ru

MANAGEMENT METHODS OF THE OPPO COMPANY AND ITS ACTIVITIES IN THE CIS MARKET

Abstract. This article focuses on the management methods employed by OPPO, a global technology company, to navigate and conduct its activities in the CIS market. The CIS market, comprising former Soviet Union countries, presents unique challenges and opportunities for international companies due to its diverse cultural, political, and economic landscapes. The purpose of the study is to analyze the management methods of OPPO and its activities in the CIS market in order to identify the main strategic approaches and their effectiveness. The purpose of this study is to study the history of OPPO and its entry into the CIS market, analyze marketing strategies and positioning of OPPO products in the CIS market and explore methods of brand management and product distribution channels in the region.

OPPO, renowned for its innovative smartphones and consumer electronics, has adopted several management approaches to effectively operate in the CIS market. Firstly, the company emphasizes market research and analysis to gain insights into local consumer preferences, market dynamics, and competitors. Secondly, OPPO adopts a decentralized management structure that empowers local managers and staff to effectively respond to regional challenges and opportunities. Thirdly, OPPO places significant importance on building and maintaining strategic alliances with local partners in the CIS market.

Key words: Management methods, OPPO Company, CIS Market, China, international companies.

Introduction

The OPPO Company is a well-known multinational technology manufacturer that has gained significant popularity in the global market, particularly in the CIS region. With its headquarters in China, the company specializes in the production of smartphones, electronic devices, and other technological innovations. This essay aims to explore the management methods employed by OPPO and shed light on its activities within the CIS market.

In recent years, OPPO has successfully carved a niche for itself in the highly competitive and dynamic CIS market. By understanding the unique needs and preferences of consumers in this region, the company has been able to cater to their demands effectively. OPPO's management approach involves the implementation of a strategic blend of marketing, innovation, and customer-centric initiatives.

Materials and research methods

The following materials and research methods have been considered to explore the management methods of the OPPO company and its activities in the CIS market:

1. Literature Review: Reviewing academic journals, books, and industry publications that discuss management methods and international market expansion strategies. Looking for sources that specifically focus on the OPPO company and its activities in the CIS market. This provided a theoretical framework and industry insights.

2. Case Studies: Analyzing case studies on OPPO's market entry and expansion strategies in the CIS market. Identifying key success factors, challenges faced, and the management methods applied. This offered practical examples and valuable lessons for the research.

3. Company Reports and Financial Statements: Examining OPPO's annual reports, financial statements, and corporate documents to understand their corporate governance structure, strategic objectives, and performance indicators. Comparing the company's financial and operational data in different CIS countries to assess the effectiveness of their management methods.

4. Market Analysis: Analyzing market research reports and data on the CIS market, including consumer preferences, competitive landscape, and regulatory frameworks. This information helped to evaluate OPPO's management methods in adapting to the local market conditions and competition.

5. Comparative Analysis: Comparing OPPO's management methods with those of other companies operating in the CIS market. Analyze their strengths, weaknesses, and unique approaches to management.

History of the study of the problem

The study of management methods of the OPPO company and its activities in the CIS market has evolved over time, reflecting the dynamics of the company's growth and the changes in the market environment.

OPPO is a telecommunications company registered in China in 2001, officially founded in 2004 and operating in Dongguan, Guangdong Province. The brand is a subsidiary of BBK Electronics Corporation, one of the largest manufacturers of technological products in China. The company started its activity and began its activity with the release of popular MP3 players at that time, currently the company is developing in three directions: smartphones, products for Internet services and high-end AV equipment. The company also owns other well-known smartphone manufacturers, such as One plus and Vivo [1]. In 2005, the company launched the first MP3 player of its production in the Chinese market and the first Hi-End DVD player model in the USA, and in 2006, the categories of portable video players were released, and in 2008, the first mobile phone of the brand was launched, and in 2009, the OPPO brand came to Thailand. In 2011-2012, a smartphone was released based on the Android operating system, and OPPO Finder, the thinnest smartphone in the world, was also produced. In 2013, the company entered the smartphone markets in the USA, England, Hong Kong, Taiwan, Australia, Russia, Vietnam, Indonesia [2]. Since its foundation, the company has expanded its presence in more than 50 countries and regions, including the CIS countries [3]. By mid-2013, the company was already among the top 10 largest smartphone manufacturers in China, ahead of Apple and the young Xiaomi brand. OPPO itself developed, manufactured and sold smartphones through branded stores, and it also changed its strategy from players and phones to smartphones – it began experimenting and producing different models [4].

Research results

The company employs 41,000 employees, the number of OPPO engineers totals 1,400 people (40% of engineers are responsible for software), and 6,000 people work on assembly lines. Chinese companies have one notable difference from most European companies – they have posters at the entrance with various information that gives instructions to employees. These are, in a way, ways of influencing individual employees and the working team as a whole, which are necessary to achieve the company's goal, called the management method. Management methods are aimed at motivating the work behavior of the team, directly influencing, or indirectly, the company encourages them to act as it is necessary to solve the tasks. Management methods, in a word, are ways of managing a

company, they are divided into several groups: command-administrative, economic and socio-psychological.

Command and administrative management methods are management methods that achieve their goal by following direct instructions from management. The method provides for strict discipline. There are 5 ways to influence the implementation of the method: organizational impact is the company's charter, internal labor regulations, administrative impact is orders, orders, instructions, financial responsibility is the obligation to compensate for damage caused to the company, also disciplinary responsibility is the employee's inaction, violation of established rules and regulations, administrative responsibility is a violation of administrative legislation.

Economic management methods are the methods of managing a company that affects the team with the help of such economic instruments as wages, bonuses, fines, benefits, etc. This method allows you to combine state, corporate and personal interests with the help of a system of norms of relationships, prices and pricing, incentive systems for personnel, etc. As a result, there is a mutual economic interest in improving management efficiency [5].

In accordance with the desires of the subject of management, there is one method that affects the psychology of the team, encourages them to act in order to realize the desires and goals of the company. This is a socio-psychological method that uses knowledge of human psychology and his behavior in a social environment, in accordance with this, it affects the workforce. With the help of this method, primary collectives are formed, the moral and psychological climate is maintained, interpersonal relations in the team are regulated, professional selection and professional diagnostics are carried out, and the development of labor democracy is ensured. The socio-psychological method of managing a company is very effective, it bases loyalty to the company, high moral and moral qualities in employees.

Professionally skillful application of economic, socio-psychological and command-administrative management methods in most cases provides fairly effective management of the company.

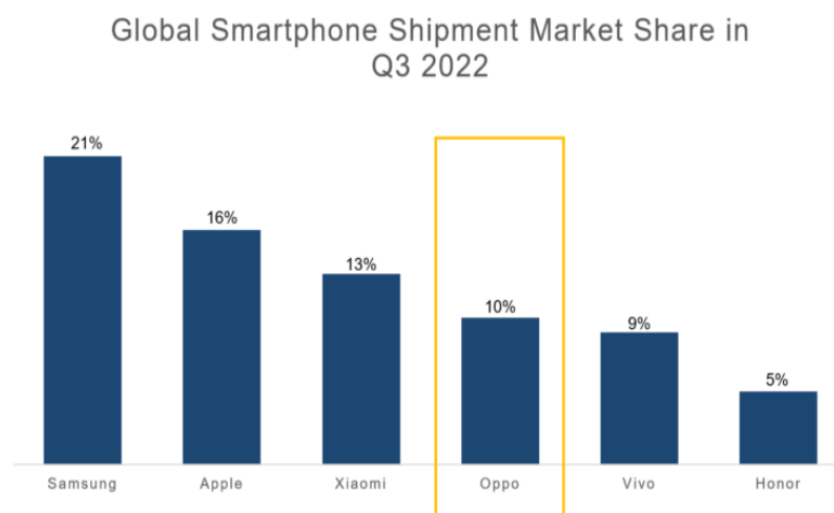
OPPO company has been covering more than 50 countries and regions around the world since 2004, 6 research centers operate in different countries, which means that the company's team is very numerous, analyzing information from various websites about OPPO, it should be noted that the company uses all three of the above methods. The rationale for this opinion is the materials of journalist Eldar Murtazin from the OPPO plant [6], data from the company's websites in different countries, including the CIS, branded pages on social networks, information from Wikipedia.

OPPO's command and administrative management method is characterized by its discipline. Since employees live in dormitories near the organization, this is the most economically advantageous option, it does not take time to travel. On the territory of the dormitory buildings there is a playground, sleeping buildings, computer or Internet classes, a library, sports grounds and other entertainment. Some employees live here with their families, work there, and the children go to the nearest school. And they even took into account the rainy season by building canopies under which you can walk from the dormitory to the work building and back in the worst downpour and not get wet. OPPO has one difference from most Western European companies – Western companies have posters at the entrance with various information that gives direction to employees. These are slogans either advertising their own products or comparing their own products with competitors. This direction was borrowed from Western companies, but replaced, rethought and introduced into all areas of the life of Chinese employees. According to the materials of journalist Eldar Murtazin[6], inside the premises of the OPPO company, posters are everywhere in the corridors between dormitories, in the dining room and in the rest rooms, and they are diverse. For example, one of them describes a boat in which the OPPO team is located, and there are sharks around the boat that are ready to devour those on board. The scariest shark has the name of the competitors' company. This is a kind of necessary direction of propaganda that affects people's consciousness,

putting the idea that they produce good products and compete in the market with large companies. The company promotes to its employees a big goal that the work performed by the workers, the entire team affects the overall result, the existence, the development of the entire company. For example, another poster with images of vegetables and fruits is explained by the fact that on the way to the results it can be unpleasant (sour), and in the end it will be delicious and sweet. To achieve any result, you will try unpleasant (sour) and including pleasant (sweet) surprises of the workflow, not only his, but also life. Such methods describe the socio-psychological method of company management.

The slogan "We strive to be a sustainable company to make the world a better place" is considered the mission of OPPO. Sustainability in the economy means a long-term balance between the exploitation of resources and the development of human society. The stability of the company lies in its versatility, it is constant development, better conditions for employees, high taxes to the treasury, the well-known branding of the company - the perception of the country on the international market, employment of the population, etc. The company has really created various convenient conditions for employees, this is a salary of 800-1000 dollars, according to statistics from Wikipedia, the company employs about forty thousand employees, in recent years OPPO has shown the Chinese market that it has no reason to envy the largest manufacturers of phones. Indeed, in the second quarter of 2022, the brand held 18% of the market share, just behind Vivo and Honor. However, the global situation is slightly different: technology giants Apple and Samsung still dominate the market. In the third quarter of 2022, Oppo ranked 4th (Fig. 1) among the world's largest smartphone suppliers with a market share of 10% [7]. According to the above information, it should be noted that this describes the unification of state, corporate and personal interests with the help of a system of norms of relationships, prices and pricing, incentive systems for personnel, this association will characterize the economic method of management of the company.

Figure 1. Smartphone market share

Note: counterpointresearch.com, developed by DaxueConsulting, smartphone market share in the third quarter of 2022

According to an American analytical company specializing in information technology market research, in 2018 OPPO was recognized as the No. 5 smartphone brand in the world. The Chinese phone brand exercised a lot of control, especially in India, holding 71% of the entire Indian phone market in 2021. ORRO's products are also expanding in Europe, where the share of devices shipped by the company jumped from 3% in 2019 to 7% in 2021, which almost doubled its market share. In

the CIS countries, the OPPO brand is also in great demand, in 2016 a representative office of the company was opened in the Republic of Kazakhstan and began selling in 2017. In Kazakhstan, the company is in the TOP-3 by market share[8]. In Russia, the launch of the Oppo brand took place in September 2017.

Conclusion

The partners of the OPPO brand are the largest chains of electronics stores in Kyrgyzstan, Kazakhstan, Russia, Belarus, Azerbaijan and other countries, and their own service centers have been opened in these countries. To be a successful partner, large chains of electronics stores use various methods of sale, for example, an online store Kivano.kg [9] offers to purchase OPPO mobile phones in Kyrgyzstan, and delivers them around the city of Bishkek for free, and it is delivered quickly and at the best price outside the city or country. In such cities of Kyrgyzstan as Osh, Talas, Naryn, Cholpon-Ata, Batken and other cities, the goods are sent in a convenient way, and the store also offers international delivery to Russia and Kazakhstan. This means that the brand is in demand, and its pricing policy also changes depending on the country. Many chain stores in the CIS countries offer to purchase equipment in installments or take an online loan without leaving home and pay for the order in any convenient way. Thanks to such opportunities, consumers choose this brand among various products of electronics stores. Brand awareness is growing, OPPO is rapidly gaining popularity. Oppo is a company owned by BBK Group, which has experienced significant growth in recent years, taking 4th place among the world's largest smartphone suppliers. OPPO's management methods made it possible to glorify the brand all over the world with its flagships, unique smartphone design, and successful marketing.

The management methods employed by OPPO Company in its activities in the CIS market can be considered effective and successful. The company has utilized various strategies to establish a strong presence in the region.

OPPO has focused on product differentiation and innovation. By continuously introducing new and technologically advanced products, the company has been able to attract the attention of consumers in the CIS market. This has enabled OPPO to gain a competitive edge over its rivals and position itself as a market leader. Secondly, OPPO has adopted a customer-centric approach in its management methods. The company has invested in market research to understand the needs and preferences of consumers in the CIS market. This has allowed OPPO to tailor its products and marketing strategies to better suit the local market, leading to increased customer satisfaction and loyalty. Furthermore, OPPO has forged strategic partnerships with local distributors and retailers in the CIS market. This has helped the company establish an extensive distribution network, ensuring that its products are easily accessible to consumers. By collaborating with local partners, OPPO has also gained valuable insights into the unique characteristics and dynamics of the CIS market, enabling it to make informed business decisions.

References:

1. Oppo's marketing strategy: a wise mix of innovation, diversification, and cross-brand collaborations [Electronic resource]. Available at: <https://daxueconsulting.com/oppos-market-strategy/> (accessed 11.07.2023).
2. OPPO Electronics [Electronic resource]. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/OPPO_Electronics/ (accessed 11.07.2023).
3. Technology as an art form [Electronic resource]. Available at: <https://www.oppo.com/kz/about/> (accessed 11.07.2023).
4. The history of OPPO [Electronic resource]. Available at: <http://android.mobile-review.com/articles/58542/> (accessed 11.07.2023).

5. Basic methods of enterprise management [Electronic resource]. Available at: <http://novaum.ru/public/p1631/> (accessed 12.07.2023).

6. Chinese factory for the production of phones on the example of a factory OPPO [Electronic resource]. Available at: <https://mobile-review.com/articles/2013/oppo-factory.shtml#content/> (accessed 12.07.2023).

7. OPPO'S global success: from Dongguan to the world [Electronic resource]. Available at: <https://daxueconsulting.com/oppo-market-strategy/> (accessed 12.07.2023).

8. Employee reviews about the company OPPO Kazakhstan LTD [Electronic resource]. Available at: <https://dreamjob.ru/employers/144155/> (accessed 12.07.2023).

9. OPPO mobile phones in Bishkek, Kyrgyzstan [Electronic resource]. Available at: <https://www.kivano.kg/mobilnye-telefony?brands=oppo/> (accessed 12.07.2023).

¹Ли Цянь. ²Ниеталина Г.

^{1,2} ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

^{1,2} E-mail: nietalina_g@list.ru

ОРРО КОМПАНИЯСЫН БАСҚАРУ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТМД НАРЫҒЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Бұл мақалада ТМД нарығында өз қызметін жүргізу үшін ОРРО жаһандық технологиялық компаниясы қолданатын басқару әдістеріне назар аударылады. Бұрынғы Кеңес Одағы елдерін қамтитын ТМД нарығы өзінің алуан түрлі мәдени, саяси және экономикалық ландшафттарына байланысты халықаралық компаниялар үшін ерекше қиындықтар мен мүмкіндіктерді ұсынады. Зерттеудің мақсаты – негізгі стратегиялық тәсілдерді және олардың тиімділігін анықтау мақсатында ОРРО компаниясын басқару әдістерін және оның ТМД нарығындағы қызметін талдау. Бұл зерттеудің міндеті – ОРРО компаниясының тарихын және оның ТМД нарығына кіруін зерттеу, ОРРО өнімдерінің ТМД нарығындағы маркетингі мен орналасу стратегияларын талдау және аймақтағы бренд пен өнімді тарату арналарын басқару әдістерін зерттеу.

Өзінің инновациялық смартфондары мен тұрмыстық электроникасымен танымал ОРРО ТМД нарығында тиімді жұмыс істеу үшін бірнеше басқару тәсілдерін қабылдады. Біріншіден, компания жергілікті тұтынушылардың қалауы, нарық динамикасы және бәсекелестер туралы түсінік алу үшін нарықты зерттеу мен талдауға баса назар аударады. Екіншіден, ОРРО жергілікті менеджерлер мен қызметкерлерге аймақтық қиындықтар мен мүмкіндіктерге тиімді әрекет ету мүмкіндігін беретін орталықтандырылмаған басқару құрылымын қабылдайды. Үшіншіден, ОРРО ТМД нарығындағы жергілікті серіктестермен стратегиялық альянстарды құруға және қолдауға үлкен мән береді.

Кілт сөздер: Басқару әдістері, ОРРО компаниясы, ТМД нарығы, Қытай, халықаралық компаниялар.

¹Ли Цянь. ²Ниеталина Г.

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

^{1,2}E-mail: nietalina_g@list.ru

МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ КОМПАНИЕЙ ОРРО И ЕЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НА РЫНКЕ СНГ

Аннотация. В данной статье основное внимание уделяется методам управления, которые использует ОРРО, глобальная технологическая компания, для навигации и ведения

своей деятельности на рынке СНГ. Рынок СНГ, включающий страны бывшего Советского Союза, представляет уникальные проблемы и возможности для международных компаний из-за разнообразия культурных, политических и экономических ландшафтов.

Цель исследования - проанализировать методы управления компанией ОРРО и ее деятельность на рынке СНГ с целью выявления основных стратегических подходов и их эффективности. Задача данного исследования изучить историю компании ОРРО и ее вход на рынок СНГ, анализировать стратегии маркетинга и позиционирования продуктов ОРРО на рынке СНГ и исследовать методы управления брендом и каналами распространения продукции в регионе.

ОРРО, известная своими инновационными смартфонами и бытовой электроникой, приняла несколько подходов к управлению для эффективной работы на рынке СНГ. Во-первых, компания уделяет особое внимание исследованиям и анализу рынка, чтобы получить представление о предпочтениях местных потребителей, динамике рынка и конкурентах. Во-вторых, ОРРО использует децентрализованную структуру управления, которая позволяет местным менеджерам и персоналу эффективно реагировать на региональные проблемы и возможности. В-третьих, ОРРО придает большое значение построению и поддержанию стратегических альянсов с местными партнерами на рынке СНГ.

Ключевые слова: Методы управления, Компания ОРРО, Рынок СНГ, Китай, международные компании.

Information about author:

Li Qian, EMBA – Business Administration, Al-Farabi Business School, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Автор туралы мәлімет:

Ли Цян, EMBA – Іскерлік әкімшілік ету, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, әл-Фараби атындағы Бизнес мектебі, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Ли Цянь, EMBA – Бизнес-администрирование, Бизнес-школа аль-Фараби, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Nietalina Gaukhar, Candidate of Economics Sciences, Associate Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Автор туралы мәлімет:

Ниеталина Гаухар, экономика ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Ниеталина Гаухар, кандидат экономических наук, доцент КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Омаров Б.Ж.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
E-mail: b_om777@mail.ru

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІ МЕН ҮНДІ ӘДЕБИ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ КӨШПЕЛІ СЮЖЕТТЕР

Аңдатпа. Әлем халықтарының ертегілеріне тән тұрақты мотивтер мен бірқатар шығармалардың өзегіне айналған тектес сюжеттер көптеген тұжырым жасауға жетелейді. Кейде бірнеше ұлттың ертегілерінде көрініс беретін ортақ сюжеттер кездеседі. Мұнда бастапқы сюжеттің жалпы желісі сақталғанымен, оның кейіпкерлері әр халықтың түсінік-танымына, болмыс-бітіміне сай әрекет етеді. Әр ертегі о баста белгілі бір көне хикаядан бастау алады. Жұмыстың басты мақсаты – қазақ ертегілеріне сіңген үнді аңыздарының көрінісін айқындау, көптеген ежелгі ескерткіштерге ортақ көшпелі сюжеттердің қазақ топырағына қалай келгені, оның әдеби жәдігерліктерімізге әсері, өңін өзгерткені жөнінде байлам-байыптама жасалады. Бұл үшін үнді ертегілерінің сюжеттері мен қазақ ертегілеріндегі сюжеттерді салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Зерттеудің жаңалығы – қазақ ертегілері мен үнді ескерткіштеріндегі ұқсастықтар мен ортақтықтардың табылуы. Мұндағы көшпелі сюжеттер үнді ескерткіштерінен парсы ертегілеріне сіңіп, ол жерден мұсылмандық іліммен астасып барып, қазақ ертегілеріне енген деген тұжырым ұсынылып отыр. Міндеттерге қазақ ертегілері мен үнді ескерткіштеріне тән ортақ элементтерді айқындау арқылы тұжырым жасау кіреді. Зерттеу нәтижелеріне келсек, әлем халықтарының әдебиетінде сюжеттердің өзара ұқсастығының мысалдары көптеп кездеседі. Бұл сюжеттер түрлі жолдармен келіп, бір-біріне бірігіп-кірігіп, жаңа шығармаға арқау болады. Бәрібір қаншама өзгеріске түскеніне қарамастан, оның түп-төркінін тану қиын емес. Мақалада мысалға келтірген ежелгі үнді ескерткіштерінің бәріне ортақ сюжеттер баршылық. Жалпыадамзаттық құндылықтар оқиға өзегіне арқау болғандықтан, заманды сезіну ортақтығы өзара ұқсас сюжеттер туғызбай қоймайды.

Кілт сөздері: әдебиет, ертегі, сюжет, үнді ескерткіштері, көшпелі сюжет.

Кіріспе

Қазақ ертегілерінің қолданыстағы барлық мәтіндерімен түгел танысып шыққан кезде, ежелгі құндылықтардың мазмұны мен құрылымына байланысты белгілі бір заңдылықтарды аңғаруға болады. Әлем халықтарының ертегілеріне тән тұрақты мотивтер мен бірқатар шығармалардың өзегіне айналған тектес сюжеттер көптеген тұжырым жасауға жетелейді. Кейде бірнеше ұлттың ертегілерінде көрініс беретін ортақ сюжеттер кездеседі. Бірақ, бастапқы сюжеттің жалпы желісі сақталғанымен, оның кейіпкерлері әр халықтың түсінік-танымына, болмыс-бітіміне сай әрекет етеді. Сондай-ақ, өз ертегілеріміздің бірнеше түрінде кездесетін сюжеттер де аз емес. Белгілі бір ертегінің мазмұнына сәйкес ептеп өзгеріске ұшырағанымен, бұлардың да о баста белгілі бір көне хикаядан бастау алғанына дау жоқ.

М. Әуезов 1927 жылы жарық көрген «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде бұл жанрдың адамзат баласы өміріндегі орны мен атқаратын қызметі туралы айта келіп, «Ертегінің жері де, мезгілі де белгісіз болады. Баяғы тағы заманда болған оқиға. Белгісіз от дариясы, жын, пері мекені, алтын сарай, күміс бәйтерек, аспанда салынған үйлермен келеді. Осы сияқты жай өмірден жат болып жасалатын істер ертегінің дағдысы деп саналады. Ертегілі сөздердің белгілісі болады. Бірақ, барлық ертегі сөзін түгелімен ойдан шыққан деп есептеуге келмейді.

Оның ішінде белгілі шындық болған. Кейбір ертегілер ескілікті дүниені түсінуін білдіретін болып, сол ескі замандағы ұғымның белгісін сақтап қалғаны бар» [1, 168-169 бб.], – деп сипаттама береді. Сондай-ақ, ол ертегінің түрлері, жіктелісі, жекелеген кейіпкерлері жөнінде ой тұжырымдап, ондағы қиял мен шындықтың арақатынасына талдау жасайды. Сөйтіп, ғалым іргелі еңбектің шағын ғана тарауында келешек зерттеушілерге нақты бағыт-бағдар береді.

М.Әуезов атап көрсеткен «ескі замандағы ұғымның белгісін сақтап қалған» сол ертегілердің біразы хайуанаттар дүниесімен өзектес екендігіне ілгеріректе назар аударған зерттеушілер де бар. Мәселен, Х.Досмұхамедұлы 1928 жылы шыққан «Қазақ халық әдебиеті. Қысқаша очерк» атты еңбегінде осы мәселеге ерекше мән берген. Ағартушы ғалымның «Ертегілерге қазақтың жануарлар эпосы (животный эпос) жақын тұрады. Қазақтың тұрмыс-тіршілігі мен кәсіп-шаруашылығы, мәдени дәрежесі табиғатпен және жан-жануарлар әлемімен тығыз байланысты болғандықтан, әртүрлі жануарлардың мінез-құлқы мен тыныс-тіршілігі туралы да аса бай әдебиет жасалды. Әдебиеттің бұл түрі жануарлардың өмірі мен шығу тегі туралы әртүрлі әңгімелерді қамтиды. Жан-жануарларға сипаттама беретін әр текті мысалдарды да осы топқа жатқызуға болады. Қазақ жырларында 1) қасқырдың, 2) түлкінің, 3) есектің және басқалардың ерекше белгілері бар» [2, 28 б.], – деген пікіріне аталған жанрдың өзге аңыз-хикаяттармен сабақтастығының төркінін іздеу тұрғысынан ден қойған жөн.

Қиял-ғажайыптар дүниесінің белгілері мен өмірдің өз болмысы араласып жүретін ертегілердің мазмұнын байытып, тартымдылығын арттыратын оқиғалар, сол оқиғаларды құрайтын сюжеттер қайдан алынады, ол кейінгі туындыға қалай сіңеді дегенге келсек, алдымен бірқатар мәселенің басын ашып алуымыз керек.

Ежелгі дәуірден келе жатқан ертегі сюжеттері сан түрлі жолдармен түзіліп, әр алуан факторлардың ықпалы арқылы қалыптасады. Онда мифтік ұғымдардың бейнесі де, қиял әлемінің туындылары да, халықтың ой-арманының тұспалдары да, хайуанаттар дүниесінің мысалдары да жеткілікті көрініс тапқан. Уақыт пен кеңістіктің дәстүрлі өлшемдеріне бағынбайтын ертегілердің желісінде арғы дәуірдің кейіпкерлері мен бертінгі заманның адамдары бірге өмір сүріп, бірлесе тіршілік кеше береді.

Ауыз әдебиетінің осы жанрын жан-жақты зерттеген ғалым С.Қасқабасов ертегінің түзілу жолдарын нақты атап көрсетеді. Оның тұжырымдауынша, «Ертегі жанрының түп-төркіні – алғашқы қауымда пайда болған көне миф, аңшылар туралы әңгіме, хикая және әр түрлі көне ырымдар мен аңыздар. Басқаша айтқанда, ертегі жанры өзінің қалыптасу процесінде осы жанрлардың қасиеттерін бойына сіңірген, олардың кейбіреуін молырақ, бағзыларын азырақ пайдаланған. Солардың ішінде, қайсыбір жанрлар өз бітімін жоғалтып, біржола ертегіге айналып кеткен» [3, 193 б.]. Шынында да, кейінірек қазақ ертегілерінің болмысына барынша кіріккен біртектес сюжеттер бір кезде түрлі жанрдың басын құраған көне туындылардың бір үзгі екені анық.

Қазақ ертегілерінің сюжеттік тұрғыдан байып, оқиғаларының мазмұнды әрі тағылымды бола түсуіне барынша ықпал еткен рухани құндылықтар – шығыс елдерінің аңыздары мен хикаялары, әңгімелері мен әпсаналары, мысалдары мен тәмсілдері. Мән-маңызы зор, уақыт сынынан өткен әрі тәлімі мол осы жауһар жәдігерлер тек ертегілердің ғана болмысына сіңбеген, қазақ әдебиетінің айтулы өкілдерінің бірқатар шығармаларына да арқау болған. Біздің сөз өнеріміздегі бірнеше шығарманың туындауына түрткі болған белгілі шығыс сюжеттері баршылық. Оқиғасының тартымдылығы жағынан талайды тамсандырған шығыс хикаяларының негізінде жазылған дастандарымыз жетіп артылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақ ертегілерінің сюжеттер желісіне нәр берген рухани арналардың бірі – сан ғасырдан бері жазба дәстүрдің еншісіне айналған, ежелден тамыр тартатын ұлы мәдениеттің құнды жәдігерліктері саналатын үнді әдеби ескерткіштері. Бұларды зерттеу үшін үнді ертегілерінің сюжеттері мен қазақ ертегілеріндегі сюжеттерді салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Бұдан бөлек, деректанулық зерттеулерде пайдаланылатын деректемелік, филологиялық, палеографиялық, текстологиялық, хронологиялық, этнолингвистикалық және салғастырмалы зерттеу әдістері қолданылды. Көшпелі сюжеттер, қазақ-үнді ертегілеріне қатысты жазылған шетелдік, кеңестік және қазақстандық ғалымдардың еңбектері қолданылды.

Зерттеу материалына қағазға қатталған жазба тарихы тым әріде жатқан үнді әдебиетіндегі немесе содан бастау алатын шығыс елдерінің сөз өнеріндегі әлемге танымал шығармалар көптеген халықтардың мәдени дамуына барынша ықпал етті. Әлемге тараған «Панчатантра» [4], «Шукасаплати» [5; 6], «Тотынама» [7; 8; 9; 10], «Тотының әңгімелері» [11], «Веталаның жиырма бес әңгімесі» [12], «Хитопадеша және пайдалы кеңестер» [13], «Телегей-теңіз аңыздар» («Океан сказаний») [14], «Викрамидің өмірі немесе патша тағының 32 әңгімесі» [15], «Калила мен Димна» [16], «Түнгі жауһарлар» («Джавахар ал-асмар») [17], «Монахтар туралы отыз екі новелла» [19], «Синдбад наме» [18] сияқты тағылымы мол туындылардың жекелеген сюжеттері қазақ ертегілерінің мазмұндық желісіне кірігіп қана қоймай, әдебиетіміздегі жаңа тұрпатты дүниелердің өмірге келуіне негіз қалады.

Біз бұл мақаламызда ертегілерге сіңген үнді аңыздарының қалай көрініс тапқанына, көптеген ежелгі ескерткіштерге ортақ көшпелі сюжеттердің қазақ топырағына қалай келгеніне ден қоямыз, оның әдеби жәдігерліктерімізге қаншалықты әсер етіп, қалайша өңін өзгерткені жөнінде байлам-байыптама жасаймыз.

Талқылау

Қазақ ертегілері мен ежелгі үнді әдеби ескерткіштерінің өзара байланысы жөнінде алғаш рет тұжырымды пікір айтқан С.Қасқабасов көптеген сюжеттердің бастау көздерін айқындап берді. Ол «Қазақтың мысал ертегілері шығыс фольклорымен тығыз байланысты. Олардың көбісінің қайнар көзі «Панчатантра», «Хитопадеша», «Шукасаплати» сияқты үнді жинақтары мен Орта Азияға әр түрлі жолмен келген «Калила мен Димна» және «Тотынама» тәрізді кітаптар. Мысал ертегілердің, көбінесе, кезінде қазақтардың басқа түркі халықтарымен белсенді байланыс жасаған аймағы Оңтүстік Қазақстан мен Түркістаннан жазылып алынуы тегін болмаса керек» [3, 210 б.], – деп тиянақты ой түйді.

С.Қасқабасов орыс фольклоры мен әдебиетінің үлгілері қазақ ертегілеріне сіңгенін, сонымен қатар, «XIX ғасырдың екінші жартысында қазақшаға аударылып, ел ішіне кең тараған И.Крылов мысалдары да ертегілердің арқауына айналғанына» [3, 210 б.] тоқтала келіп, «ескі үнділік сюжеттердің Қазақстанда жаңғырып, сыртқы сипаты мен ілкі мағынасы жағынан мәнді өзгерістерге ұшырағанын» [3, 210 б.] атап көрсетеді. Бұлай болуы, әрине, заңды. Әр халық кірме сюжеттерді өз табиғатына бейімдеп, салт-санасына орайластырып, сол ел-жұрттың болмысына тән ертегілік нұсқаны қалыптастыратыны анық. Басқа ұлттардың аңыз әңгімелерінен алынып, біздің фольклорымызға енген сюжеттер мазмұны және кейіпкерлердің іс-әрекеті жағынан алғанда, қазақ тіршілігіне әбден кірігіп кеткенін жоққа шығаруға болмайды.

Осы тұрғыдан келгенде, үнді топырағынан бастау алып, араб жұртында қанат жайған «Калила мен Димнаның» құрамында кездесетін қазақтың «Сегізбай бен Тышқан қыз» және «Көгершіндер туралы ертегісін» салыстыра талдаған С.Қасқабасовтың еңбегіне ерекше назар аударған жөн. Ғалым оның біріншісін түркі халықтарының «Кім күшті?» ертегісінің бір варианты ретінде қарастырады. Сонымен қатар, «Сегізбай мен Тышқан қыз» ертегісі мен «Калила мен Димнадағы» мысалдың тамырластығын атап көрсетеді. Қолға түскен тышқан

баласының қызға айналуы, оған ең күшті күйеу таңдау мүмкіндігінің берілуі, бүкіл әлемде құдіретті саналатын күн, жел, бұлт және тау секілді ғаламаттардың айдай аруға жар болуға жарамай, саптан шығып қалуы, ақыры қыздың өзі тектес көртышқанды қалауы жөніндегі шағын сюжеттің сілемдері тек «Калила мен Димнада» ғана емес, басқа да ежелгі үнді әдеби ескерткіштерінде бар. Ал, халқымыздың ертегілеріне сіңген хикаяның сипатына келсек, «қазақта үнді ертегісінің сюжеттік желісі сақталғанымен, баяндау барынша өзіндік түр алған» [3, 210 б.], сонымен қатар, «үндінікімен салыстырғанда біршама өзгеріп, халықтың практикалық философиясына қарай жақындай түскен» [3, 210 б.].

Ертегілердің қай-қайсысында да ара-тұра түрлі хайуанаттардың іс-әрекеті көрініс байқатады. Оқиғалар мен сюжеттердің желісінде жануарлардың қатысы болмайтын тұстар жоқтың қасы. Сондықтан, аң-құстарды тек хайуанаттар туралы ертегіде ғана кездеседі деп топшылау орынсыз екені анық. Мысалы, батырлық ертегілерде бас кейіпкердің сәйгүлігі мен жүйрік тазысы, қиял-ғажайып ертегілерінде жеті басты жылан мен алтын балық, сатиралық ертегілерде мысық пен тышқан, новеллалық ертегілерде бүркіт пен сауысқанның ұшырасуы, және солардың адамзат баласымен араласып-құраласып жүруі кездейсоқтық емес. Қиял әлемінде де, нақты өмірдегі тіршілікте де хайуанаттардың өзіндік орны бар.

Әрине, хайуанаттар туралы ертегілердің көбі бес кітаптан тұратын үндінің әйгілі хикаялар жинағы – «Панчатантрадан» тамыр тартатыны анық. Бұл жинақтағы сюжеттер тек жануарлар туралы ертегілерге ғана емес, басқа да ертегілерімізге молынан сіңген. Сондай-ақ, бір ғана «Панчатантраның» сюжеттері негізінде қазақтың кітаби ақындары жарыса жазған шығармалар да баршылық.

«Панчатантраның» «Достардың айрылысуы» деп аталатын бірінші кітабының он бірінші әңгімесінде Чандарава деген шиебөрінің оқиғасы баяндалады. Жемтік іздеп қаңғып жүрген Чандарава бір қолөнершінің құжырасына кіріп, индигоға (өсімдіктен жасалған қара-көк бояу) толы қазанға түсіп кетеді. Қазаннан жанталасып әзер шыққан оны өзге аңдар танымай, шетінен қорқып-үркіп, орман-тоғайдың іші у-шу болады. Соны көрген шиебөрі «Ей, сендер қашпаңдар. Аңдарға жөнді басшы бұйырмағанын білетін Акхандала (Индраның бір аты) мені өздеріңе патша етіп жіберді» деп, өзін-өзі әмірші ретінде танытып, оған қоса, күшті һәм тісті екенін дәріптеп, айқай салады. Хайуанаттар оның бұйрығына бірден мойынсұнып, шиебөрінің үлестіріп берген қызметтерін бөлісіп алады. Осылайша дәурені жүріп тұрған Чандарава бір күні алыстан үйір-үйір шиебөрінің ұлығанын естіп, өзінің патша екенін ұмытып кетіп, соларға қосылып аңырап қоя береді. Сол кезде, өзге аңдар оның да шиебөрі екеніне көзі жетіп, әп-сәтте жалған билеушінің парша-паршасын шығарады [4, 83 б.]. Бұл шиебөрі Даманаканың арыстан Пингалақаға қауіп-қатердің алдын алу, ахуалдың аңысын аңдау турасында ескерткен болып, айлакерлікпен айтқан ақыл-кеңесін тұздықтайтын бір мысал ғана. Бірақ, осы мысалдың өзі әлем әдебиетінің түрлі нұсқалары арқылы жаһан жұртына кең тарағанын көреміз.

Бояуға малынып, соның арқасында біраз уақыт аң патшасының кейпіне еніп, арыстанның өзін аузына қаратқан көкшулан шиебөрінің оқиғасы үндінің ежелгі ескерткіштерінің бірқатарында кездеседі. Билік басына кездейсоқ келген табанының бүрі жоқ басшылар көпке шыдай алмайды деген халықтық тұжырымға негізделген осы тәмсіл шығыс философиясының құдіретін дүние жүзіне танытты. «Көтере алмайтын шоқпарды беліңе байлама» деген аталы сөзбен үндес бұл сюжет әрқилы нұсқадағы туындылар түрінде қазақ жұртына да кең тарады.

Сол «Панчатантрадан» тамыр тартатын, XII ғасырда түзілген тағылымды әңгімелер жинағы – «Хитопадешадағы» Курруб деген шиебөрі туралы хикаяда жоғары аталған сюжет айна-қатесіз қайталаанады. Тек шиебөрінің аты өзгерген, сонымен қатар, оның Уджаини қаласының маңайын мекен еткені нақтыланып көрсетіледі. Оның үстіне, «Хитопадешадағы» Курруб «Панчатантрадағы» Чандараваға қарағанда, қулығы басымдау кейіпте көрінеді.

Айсыз қараңғы түнде адасып, бояушының ауласына кіріп, үй алдында тұрған ыдыстың ішінде не бар екенін білмекке құмартады. Секіремін деп, байқамай көгілдір бояуға толы бөшкенің ішіне түсіп кетеді. Тағы бір айырмашылық, ол Чандарава секілді өздігінен бірден ұмтылып сыртқа шыға алмайды. Таңертең жұмысқа келген бояушы бөшкеге батып өлген боп серейіп жатқан Куррубты үй маңына, жол шетіне апарып, лақтырып тастайды. Сол кезде сілкініп орнынан тұрып, үсті-басына көз салған шиебөріге «Түсім көгілдір, демек, қаным да көгілдір. Олай болса, мен нағыз раджа емеспін бе?! Осыны неге пайдаланбаймын?» деген ой келеді. Сөйтіп, ол орманға барып, өзін патшамын деп мәлімдеп, алдымен шиебөрілерге, содан соң, бүкіл аңдарға әмірін жүргізеді. Бірақ, толық билікке қолы жеткен соң шиебөрілерді шеттетіп, азулы аңдарды жанына жақын тартады. Бұған наразы болған шиебөрілердің көсемі одан кек алуды көздейді. Сөйтіп, олар аулақтау жерге барып, жабыла ұлып, Куррубтың делебесін қоздырады. Ақыры бұл да көпке шыдамай, аң патшасы екенін естен шығарып, соларға қосылып, қалай ұли жөнелгенін байқамайды [13, 100 б.]. Бұл сюжеттің келесі бір ерекшелігі, хайуанаттарға билік еткен Куррубтың өз тұқымдастары екенін басқа шиебөрілер анық біліп отырады. Ал «Панчатантраның» сюжетінде жануарлардың бәрі Чандараваның шиебөрі екенін әшкере болғанда бір-ақ аңғарады. «Панчатантраның» сюжетіне қарағанда, «Хитопадеша» сюжетінің баяндау тәсілі де, көркемдік өрісі де қызықтырақ. Алғашқысы жоғарыда атап көрсетілгендей, шиебөрі Даманаканың арыстан Пингалақаға айтқан әңгімесі болса, соңғысы – Чакравак деген үйректің Хираньягарбх деген көкқұтанға ақтарған сыры түріндегі хикая. Осылай бір тектес үнді сюжеттерінің өзі ел ішіндегі бір шығармадан екінші шығармаға ауысқанда бірқатар өзгеріске түсіп жатқанда, өзге халықтардың әдебиетіне сіңген кезде өзіндік айырмашылықтары көбейе беретініне дау жоқ.

Үнді топырағынан бастау алып, Иран арқылы дүние жүзінің бірқатар мемлекеттеріне, сондай-ақ, Орталық Азия елдеріне түгел тараған «Тотынамада» бұл сюжет көркем хикая деңгейіне көтерілген. Зияаддин Нахшаби «Тотынамасының» отыз екінші түніндегі «Көксұр шиебөрі, оның аңдар мен жануарларға патша болғаны, билігінің сәтсіздігі туралы» әңгіме жинақтағы өзге де хикаяттар секілді аса тартымдылығымен ерекшеленеді. Қожайыны алысқа сапарға кетіп, оның уыздай жас сұлу келіншегін күзетіп қалған тотының Хұжастені абыройсыздықтан құтқару әрі алдын-ала сақтандыру үшін айтатын әңгімесіндегі бұл тәмсіл [7, 212-214 бб.] оқырманды еліктіретін сұлу сөзбен баяндалады. «Бір шиебөрі қыстақ маңын паналап, түнделетіп әр үйдің қазан-аяғын жалап күн көреді екен. Сол шиебөрі бір күні өзінің ежелгі әдеті бойынша бояушының үйіне кіріп, үлкен құмыра ішіндегі көк сырға түсіп кетеді. Құмырадан зор қиыншылықпен шыққан шиебөрі жапан түзге безіп кетіпті. Аңдар мұндай көкшулан түсті хайуанатты бұрын-соңды көрмеген еді. Мұны көргенде бәрі де шошынып, арыстанға бағынуды қояды. Оған арыстан мен піл, жолбарыс һәм сілеусін де бас иеді. Қызық жағдай, көбіне қайғы себептері болатын көк түс оған қуаныш әкеледі» [8, 194-195 бб.].

Бұл сюжетте аң патшасының кейпіне енген көксұр шиебөрінің бағыныштыларын билеу тәсілін бейнелеуге көбірек мән беріледі. Ол өз маңайына өзінен беделі төмен әлжуаз хайуанаттарды көптеп топтастырады. Оның қасына ұсақ-түйек жануарлар жайғасып, азулы аңдар етек жаққа ығыстырылады. Кәдімгі адами тіршілікпен астасып жатқан аңдар патшалығының жаңа билеушісі орман атырабына өз тәртібін орнатады. Сондықтан, «Ел-жұрты патшаға қоғадай жапырылады. Билік өз қолдарына өткен соң, көксұр шиебөріде төрелік, паңдану, кісілік пайда болып, ай мен күнді бір өзі ұстап тұрғандай болады. Енді ол түлкі мен шиебөріден қойған уәзірлерін қызметтен айдап шығып, оларға ақыратын болыпты» [8, 195 б.]. «Тотынаманың» түсін өзгерткен шиебөрісі ұластарына қосылып ұлимын деп масқараға ұшыраса да, «Панчатантрадағы» Чандарава секілді өзге аңдардың қолынан мерт болмайды. Оның есесіне қашып шыққан соң, тектес шиебөрілеріне барып, бар сырын ақтарады [8, 196 б.]. Олар бұған сабақ болсын деп тағы бір тәмсіл айтады. Құрақ-

хикаят түрінде түзілген, бір әңгіменің ішінен келесі әңгіме туындап, жиектеліп жалғаса беретін «Тотынаманың» бірнеше нұсқаларында бұл сюжет түрліше баяндалғанымен, негізгі желісі бір екені аңғарылады.

Осы аңыз қазақ ертегілерінің бірқатар нұсқаларына енген. Мысалы, «Өткен замандағы хикаят сөз» деп аталатын шағын ертегі мынадай сюжетке негізделген. Бір түлкі қаңғалақтап жүріп, бояушының лапкесіне кіріп, басқа түске боялып шығады. Оны көрген ормандағы өзге аңдар, танымаған соң, ығысып жол беріп, қол қусырып қарап тұрады. Бұрын-соңды мұндай аң кездестірмеген арыстан «бұл біздің көктен түскен басшымыз болар» деп, астындағы тағын береді. Хайуанаттардың өзінен қорқып қалғанын байқаған түлкі өзін аң патшасымын деп жариялайды [20, 94 б.]. Бір күні алыстау атыраптағы түлкілер уланып өліпті. Соларға қосылып, бұл түлкі де өзін құрбан етеді. Сөйтіп, аңдардың алдында оның жалған патшалығы әшкере болады. Тек ертегіде оқиғаның шешімі өзгеше көрініс тапқан. Басқа нұсқалардың бәрін ұластарына қосылып ұлимын деп масқаралыққа ұшырайтын шиебөрінің орнына түлкі алынады. Сол түлкінің өзі туыстарының өліміне шыдамай, өзін мерт етеді. Қазақ ертегісінің бұлай аяқталуы соңғы шешімнің түсінік-танымы бөлек арғы дәуірде жамалып-жасқалғанын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері

«Бабалар сөзі» жүзтомдығының ертегілерге қатысты томдарын әзірлеушілер «Өткен замандағы хикаят сөздің» алғаш рет 1890 жылы «Дала уәлаятының газетінде» басылғаны, соңына «Павлодар оязының Алтыбай елінің қазағы М.У.» деп қол қойылғаны, 1970 жылы «Әдеби мұра» жинағында «Әлін білмеген әлек» деген тақырыппен жарияланғаны жөнінде түсініктеме береді [20, 349 б.].

Түлкі кейіптелетін нұсқа славян халықтардың ертегілерінде де кездеседі. Мәселен, украин жұртының «Боялған түлкі» ертегісіне дәл осы сюжет арқау болған. Иван Франконың авторлығымен жарияланып жүрген бұл ертегінің құрылымы үнді сюжеттерінен соншалықты алшақ емес. Қаңғыған түлкі иттен қашып жүріп, суретшінің бояу құйып қойған бөшкесіне тығылады. Сонда күні бойы отырып, қашып шығып, орманға барса, аңдар оны жыға танымапты. Осыны сезген қу түлкі өзін қасиетті Николайдың көктегі саздан жасаған ерекше жануарымын деп дәріштеп, аңдарға патша болады. Бірақ, бояуды кетіріп алып, абыройдан айрыламын қорыққан түлкі жаңбырлы күні сыртқа шықпайды. Бәрібір патшалық құрғанының бір жылдығына арналған мерекелік қойылымда әндеткен түлкілердің әуеніне байқамай өз дауысын қосып жіберіп, масқараға ұшырайды. Өзге аңдар сол кезде оның түлкі екеніне көзі жетіп, дал-дұлын шығарады [21]. Көріп отырғанымыздай, украин ертегісінде үнді сюжетінің дәстүрлі финалына дейін сол күйі сақталған.

Қазақтың «Қызыл мысық» ертегісінде бұл сюжет сәл басқаша түрленеді. Аңдар бір жерде бас қосып, сол жиынды басқаратын төбесінің билігіне таласып, өзара дауласып жатқанда түр-түсі қызғыш бір белгісіз аң орталарына келе қалады. Онысымен қоймай, бірден арыстан жайғасқан жартастың жоғары жағындағы үшқаттың басына шығып кетеді. Оның титімдей болып алып, арыстаннан биіктеу қоныстанғанын көрген өзге хайуанаттар сескеніп, дереу төбесі етіп сайлап жібереді. Осылайша кейін бірнеше жиын өткізіп, төрелік жасап жүрген жаңа төбесі тағы бір басқосу кезінде басшы екенін ұмытып, алдынан жалт берген сымпыс құйрық суырды қуа жөнеліпті. Сөйтсе, бүкіл аңның төбесіне көтеріп, табынып жүргені байқаусызда сыршының шелегіне түсіп, қызыл түске боялып шығып, иттен қашып, үшқаттың басына өрмелеп кеткен кәдімгі мысық екен [20, 222 б.]. Түсі оңып, мазасы қаша бастаған мысықтан онсыз да күдіктеніп жүрген аңдар оған жабыла тап береді.

Бояуға түскен шиебөрі, түлкі, мысық кейінде бейнеленіп, бір оқиғаны баяндау үшін алынған хайуанаттар түрлі іс-қимыл танытады. Бірақ, бұл сюжетке жанама әрекеттер жамалғанымен, түрлі өзгеріске түскенімен, бір арнадан тамыр тартатыны анық байқалады.

Жалпы, қай нұсқасын алсақ та, құрылымы жағынан бұл сюжет үш бөлімнен тұрады. Алдымен, белгілі бір аң бояуға түсіп кетіп, ешкім танымастай етіп, түсін өзгертіп алады. Содан соң, сыртқы кейпінен аңдардың қорқып кеткенін аңғарып, өзін патшамын деп жариялайды. Ақырында, өзінің ақымақтығынан артық қимыл жасаймын деп, хайуанаттардың алдында маскара болып, ажалын табады (немесе эзер қашып құтылады).

«Есірік торғай» және «Мысықтың түлкіге қонақ болуы» атты қазақ ертегілерінде бұл хикаяның кейбір элементтері ғана сақталған. Қатты қиналғанда тұқымдастарының жақсылығын көріп, кейін бәрін ұмытқан есірік торғайдың дандайсып кетуі, мысықтың аңдар патшасының кейпінде жүруі аталған сюжетті еске түсіреді.

Жалпы, қазақ ертегілерінен үнді әдеби ескерткіштерінің сюжеттері көптеп табылады. Мұның себептері әртүрлі. Ежелгі дәуірде Үндістан топырағында парсы тілінде шығармалар жазған қаламгерлер жеткілікті болғаны баршаға мәлім. Олардың арасында көне құндылықтарға аса жетік түркі тектес қаламгерлер де ғұмыр кешкені белгілі. Ел мен елдің, ұлт пен ұлттың рухани ықпалдасуы арқылы, байырғы мұралардың бірте-бірте ортақ игілікке айналатынын ешкім де жоққа шығармайды. Ескі аңыздар мен әсерлі эпсаналар солардың жазған дүниелері арқылы Иранға жетіп, кейін Орталық Азияға кең таралған. Сондықтан, қазіргі қазақ ертегілерінің көпшілігіне тән сюжеттерді үнді әдеби ескерткіштерінің мысалдарымен тығыз байланыста қарастыруымыз керек.

Көптеген елдің әдебиетіне ортақ сюжеттің бірі – балалардың әкеден қалған қасиетті заттарға таласуы. Бұл дау-дамай әр нұсқада әр түрлі көрініс тапқан. Қиял-ғажайып ертегілеріне тән сиқырлы бұйымдарға кейде екі, кейде үш бала таласады. Сонымен қатар, олардың бөлісе алмай жатқан заттары да әр нұсқада түрліше сипат алады. Ағайынды адамдардың таласына себеп болған дүниелердің әрқайсысының ерекше қасиеті бар. Барлық нұсқада дауласушылар қарсы жолыққан адамнан төрелік сұрайды. Бұл заттар барлық нұсқада төрелік айтушы адамның қолына өтеді. Ол балаларды алысқа жүгіртіп жібереді де, қайтып келемін дегенше, заттарды алып тайып тұрады. Бір ғажайып, бұл әрекеттің ешқайсысы қастандық мақсатымен жасалмайды. Кейбір нұсқада ол заттар иесіне қайтарылады. Кей нұсқада балалар арамызға жік салған мұндай дүниелердің бізге енді қажеті жоқ деп, бұйымдардан бас тартады. Сол дүниелердің ғажайып қасиеті арқылы, заттарды алып кеткен адам мұратына жетеді. Бұл сюжет «Тотынаманың» қырық алтыншы түндегі әңгімесінде [8, 258-259 бб.] көрініс тапқан.

Қазақтың «Дәулет құс» деген ертегісінде екі бала жолда келе жатып үш атты кісіге жолығады. Олар әкесіне қалған үш затқа таласып жатыр екен. Бөлісе алмай жатқан заттары құрым киіз, сауыт, ішіндегі алтыны таусылмайтын қобди көрінеді. Оларға кездескен екі баланың кішісі: «Мен садақ атам, соның оғын кім бұрын тауып берсе, соған осы үш затты беремін», – дейді. Оқты үшеуі де бірдей мезгілде тауып әкеліпті. «Енді мұны маған бер, таласқаннан тәуір болар», – дейді кіші бала ағасын алып, сауытпен ұшып кетеді [20, 164 б.].

Сиқырлы үш бұйым жөніндегі хикаят қырғыздың «Ханның баласы» деген ертегісіне де арқау болған. Үш затқа (тебен, шапан, түтік) таласқан үш ұл соның бәрінен де айырылып қалады [22, 50 б.].

Осы үш бұйымның төңірегінде түрлі философиялық тұжырымдар жинақталған. Бірқатар нұсқаларда бұйымға таласушылар әкеден қалған мұраны ұқсата алмай жүрген пәтуасыз перзенттер ретінде сипатталады. Тиісінше, олардан әлгі заттарды қандай жолмен болса да алып кеткен адам оларды алауыздықтан құтқарады. Сондықтан, кейін қайтарылған дүниені алмай, осы заттан айырылғалы бірлігіміз артып, берекеміз кіріп қалды деп топшылайтындар да бар.

Қазақ ертегілері мен үнді ескерткіштеріне тән ортақ элемент – торға түскен құстардың өлген боп серейіп жатуы. Бұл сюжеттің қысқаша мазмұны былай болып келеді. Аңшы тор немесе тұзақ құрып, оған құстар жаппай маталып қалады. Олар аңшы келмей тұрғанда өзара

ақылдасады. Өзара келіскендей, олар не торды көтеріп ұшады немесе өлген боп қимылсыз жата береді. Аңшы сұлық түскен құстарды алысқа лақтырып тастайды да, жөніне кетеді. Ал торды көтеріп ұшатын нұсқада, олар белгілі бір жерге жеткен соң өздеріне ниеттес аңдардың көмегімен босанып шығады. Осы шағын ғана мысалда ауызбіршілік идеясы дәріптеледі. Бірлігің мықты болса, пәле-жаланың бәрінен құтыласың деген ой айтылады.

Ең көп тараған тәмсілдердің қатарында екі үйректің аузына таяқ тістеген бақаны көтеріп ұшуы, арыстанның құдықтағы өз бейнесіне секіріп мерт болуы, мысықтың тышқандардан қорғайтын күзет қызметінің басшылығына бекітілуі, шаштараздың біреуді ұрғанда үстінен алтын төгілуі, уәзір күлгенде аузынан гүл төгілуі, қуырылған балықтың (немесе тауықтың) қарқылдап күлуі, тірісінде сексен адамның ажалына себепкер болған кісінің бас сүйегінің тағы да сексен адамның түбіне жетуі, арыстанның мекенін сілеусіннің тартып алуы секілді сюжеттер бар. Әсіресе, қазақтың қиял-ғажайып ертегілерінде [23] мұндай хикаялар жеткілікті.

Жалпы, әлем халықтарының әдебиетінде сюжеттердің өзара ұқсастығының мысалдары көптеп кездеседі. Бұл сюжеттер түрлі жолдармен келіп, бір-біріне бірігіп-кірігіп, жаңа шығармаға арқау болады. Бәрібір қаншама өзгеріске түскеніне қарамастан, оның түп-төркінін тану қиын емес. Жоғарыда мысалға келтірген ежелгі үнді ескерткіштерінің бәріне ортақ сюжеттер де баршылық. Жалпыадамзаттық құндылықтар оқиға өзегіне арқау болғандықтан, заманды сезіну ортақтығы өзара ұқсас сюжеттер туғызбай қоймайды.

Шығыстанушы С.Төлеубаева бірқатар ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, мұндай сюжеттердің қазақ әдебиетіне қалай енгені жөнінде деректер келтіреді. Ол қазақ фольклорына шығыс сюжеттері тәжіктер арқылы кірген деп тұжырымдайтын Ә.Нұралиевтің пікіріне және оның бұл процесс өзбек пен татар әдебиеттері арқылы да жүзеге асқан деген тағы бір ойын мақұлдайтын С.Қасқабасовтың ұстанымына, қазақтардың қажылық сапары да сюжеттердің келуіне себеп болған деген Ш.Сәтбаеваның байыптамасына ден қойып, осы мәселенің әлі де терең зерттелгенін қалайды [24, 7-8 бб.]. Әрине, шығыс сюжеттері қазақ жұртына бұдан басқа жолдармен де келгені анық. Шығыс әдебиетінен аударма түрінде шыққан жинақтар, сырт елдерде басылған кітаптар, өзге мемлекеттерде оқыған зиялылар арқылы да мұндай сюжеттер бізге жетуі мүмкін. Ертегі айту барысында, ел ішіндегі ауызекі тараған әңгімелер оның сюжетіне енгізілмей тұрмайды. Оның үстіне, көптеген ертегілердің Азия елдерін мекен еткен қазақтардан жазып алынғанын ескерсек, сол жұртта сақталған аңыз-эпсаналардың фольклор нұсқаларына да жамалып-жасқалатынын ескерген жөн.

Қорытынды

Үнді әдеби ескерткіштері қазақ ертегілерінің сипатын өзгертті. Көне әдебиеттің хикаялары алдымен парсы әдебиетінде мұсылмандық дәстүрге бейімделіп, қайта баяндалды. Одан соң, кейіпкерлер хикаяттар тараған елдердің салт-дәстүрлерін бойына сіңірді. Байырғы үнді сюжеттері қазақы қалыпқа түсіп, ұлт болмысының мысалдарымен өрнектелді. Сонымен қатар, осы сюжеттердің үнді әдебиетіне қайдан келгені туралы мәселенің туындауы да заңды нәрсе. Бұл – түркілік құндылықтар мен үнді жәдігерліктерінің тарихына терең бойлау арқылы жан-жақты зерттелетін тақырып.

Қорыта айтқанда, сан ғасырдан тамыр тартатын, қаншама елдің әдебиетінде із қалдырған көшпелі сюжеттер қазақ ертегілері мен үнді әдеби ескерткіштерінің арасында белгілі бір байланыс бар екенін, көне аңыздардың өзінен кейінгі әдебиет үлгілеріне ықпалы мол болатынын, көптеген шығармалардың бірнеше жанрлардың тоғысуы арқылы түзілетінін айғақтайды.

Сондықтан, көшпелі сюжеттердің табиғатын жете зерделеп, жан-жақты қарастыру ісі жалғаса бермек.

Әдебиет:

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 240 б.
2. Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: «Ана тілі», 1991. – 176 б.
3. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: «Аударма», 2002. – 584 б.
4. Панчатантра / Перевод с санскрита А.Сыркина. – Москва: «Издательство АН СССР», 1958. – 376 с.
5. Шукасаптати / Перевод с санскрита М.Ширяева. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1960. – 129 с.
6. Тотының тоқсан тарауы (Шукасаптати) / Аударған Ғайса Сармурзин. – Алматы: «Жазушы», 1970. – 200 б.
7. Зийа ад-Дин Нахшаби. Книга попугая (Тути-наме) / Перевод с персидского Е.Бертельса. – Москва: Издательство «Наука», 1979. – 348 с.
8. Зияаддин Нахшаби. Тотынама / Орыс тілінен аударғандар Ә.Қоңыратбаев пен Т.Қоңыратбаев. – Алматы: «Жазушы», 1991. – 304 б.
9. Тотынама / Ғ.Файызханұлы нұсқасынан аударылған, жауапты редакторы О.Қанапин. – Үрімжі: «Шыңжаң халық баспасы», 1987. – 348 б.
10. Тотынама / Көне түркі тілінен аударған Нияз Тобыш. – Ақтау: Ш.Есенов атындағы Ақтау мемлекеттік университеті, 2005. – 196 б.
11. Сайид Хайдар Бахш Хайдари. Сказки попугая (Тота Кахани) / Перевод с языка индустани (урду) М.Княгиной-Кондратьевой. – Москва-Ленинград: «Academia», 1933. – 252 с.
12. Двадцать пять рассказов Веталы / Перевод с санскрита И.Серебрякова. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1958. – 150 с.
13. Хитопадеша или полезные советы. – Москва: «Детская литература», 1958. – 160 с.
14. Сомадева. Океан сказаний / Перевод с санскрита И.Серебрякова. Москва: «Эксмо», 2008. – 768 с.
15. Жизнь Викрами или 32 истории царского трона / Перевод с санскрита П.Гринцера. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1960. – 240 с.
16. Ибн ал-Мукаффа. Калила и Димна / Перевод с арабского Ш.Шидфар. – Москва: «Художественная литература», 1986. – 304 с.
17. Имад ибн Мухаммад ан-Наари. Жемчужины бесед (Джавахир ал-асмар) / Перевод с персидского М.Османо́ва. – Москва: «Наука», 1985. – 400 с.
18. Тридцать две новеллы о монахах / Перевод с санскрита И.Серебрякова. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1962. – 104 с.
19. Мухаммад аз-Захири ас-Самарканди. Синдбад-наме / Перевод с персидского М.Османо́ва. – Москва: Изд. Восточной литературы, 1960. – 314 с.
20. Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Т. 73. Хайуанаттар туралы ертегілер. – Астана: «Фолиант», 2011. – 432 б.
21. Ивана Франко. Сказка Крашенный лис. – URL: http://oskazkah.ru/read/autor/franko/7364-krashenyj_lis.html
22. Қырғыз халық ертегілері / Аударған Т.Зейнәбілов. – Алматы: «Аударма», 1992. – 176 б.
23. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 74. Қиял-ғажайып ертегілер. – Астана: «Фолиант», 2011. – 432 б.
24. Тулеубаева С. «Тысяча одна ночь» в казахской фольклорной традиции. – Алматы: «Арыс», 2009. – 200 с.

References:

1. Auevov M. Adebiet tarihy [The history of literature]. – Almaty: «Ana tili», 1991. – 240 b. [in Kaz].

2. Dosmuhameduly H. Alaman [Majority]. – Almaty: «Ana tili», 1991. – 176 b. [in Kaz].
3. Qasqabasov S. Zhanazyq [Necessary for the soul]. – Astana: «Audarma», 2002. – 584 b. [in Kaz].
4. Panchatantra / Perevod s sanskrita A.Syrkina. – Moskva: «Izdatel'stvo AN SSSR», 1958. – 376 s. [in Russ].
5. Shukasaptati / Perevod s sanskrita M.Shiryayeva. – Moskva: Izdatel'stvo Vostochnoj literatury, 1960. – 129 s. [in Russ].
6. Totynynq toqsan tarauy (Shukasaptati) [Parrot fashion] / Audargan Gajsa Sarmurzin. – Almaty: «Zhazushy», 1970. – 200 b. [in Kaz].
7. Zija ad-Din Nahshabi. Kniga popugaya (Tuti-name) [The Parrot's book] / Perevod s persidskogo E.Bertel'sa. – Moskva: Izdatel'stvo «Nauka», 1979. – 348 s. [in Russ].
8. Ziyaaddin Nahshabi. Totynama [The Parrot's book] / Orys tilinen audargandar A.Qongyratbaev pen T.Qongyratbaev. – Almaty: «Zhazushy», 1991. – 304 b. [in Kaz].
9. Totynama [The Parrot's book] / G.Fajyzkhanuly nusqasynan audarylğan, zhaupty redaktory O.Qanapin. – Ürimzhi: «Shyngzhang halyq baspasy», 1987. – 348 b. [in Kaz].
10. Totynama [The Parrot's book] / Kone türki tilinen audargan Niyaz Tobysh. – Aqtau: Sh.Esenov atyndagy Aqtau memlekettik universiteti, 2005. – 196 b. [in Kaz].
11. Sajid Hajdar Bahsh Hajdari. Skazki popugaya (Tota Kahani) [Tales of the Parrot] / Perevod s yazyka industani (urdu) M.Knyaginoj-Kondrat'evoy. – Moskva-Leningrad: «Academia», 1933. – 252 s. [in Russ].
12. Dvadcat' pyat' rasskazov Vetaly [Twenty-five stories of Vetala] / Perevod s sanskrita I.Serebryakova. – Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhestvennoj literatury, 1958. – 150 s. [in Russ].
13. Hitopadesha ili poleznye sovety [Hitopadesha or useful tips] . – Moskva: «Detskaya literatura», 1958. – 160 s. [in Russ].
14. Somadeva. Okean skazanij [Somadeva. The ocean of legends] / Perevod s sanskrita I.Serebryakova. Moskva: «Eksmo», 2008. – 768 s. [in Russ].
15. Zhizn' Vikrami ili 32 istorii carskogo trona [Vikram's Life or 32 stories of the Royal Throne] / Perevod s sanskrita P.Grincera. – Moskva: Izdatel'stvo Vostochnoj literatury, 1960. – 240 s. [in Russ].
16. Ibn al-Mukaffa. Kalila i Dimna / Perevod s arabskogo SH.SHidfar. – Moskva: «Hudozhestvennaya literatura», 1986. – 304 s. [in Russ].
17. Imad ibn Muhammad an-Naari. Zhemchuzhiny besed (Dzhavahir al-asmar) [Pearls of Conversations] / Perevod s persidskogo M.Osmanova. – Moskva: «Nauka», 1985. – 400 s. [in Russ].
18. Tridcat' dve novelly o monahah [Thirty-two short stories about monks] / Perevod s sanskrita I.Serebryakova. – Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhestvennoj literatury, 1962. – 104 s. [in Russ].
19. Muhammad az-Zahiri as-Samarkandi. Sindbad-name / Perevod s persidskogo M.Osmanova. – Moskva: Izd. Vostochnoj literatury, 1960. – 314 s. [in Russ].
20. Babalar sozi. Zhuz tomdyq [The word of ancestors. One hundred volumes]. – T. 73. Hajuanattar turaly ertegiler [Tales of the zoo]. – Astana: «Foliant», 2011. – 432 b. [in Kaz].
21. Ivana Franko. Skazka Krashenyj lis [The Tale of the Red Fox]. – URL: http://oskazkax.ru/read/autor/franko/7364-krashenyj_lis.html [in Russ].
22. Qyrgyz halyq ertegileri [Kyrgyz folk tales] / Audargan T.Zejnabilov. – Almaty: «Audarma», 1992. – 176 b. [in Kaz].
23. Babalar sözi. Zhuz tomdyq [The word of ancestors. One hundred volumes]. T. 74. Qiyal-gazhajyp ertegiler [Fairy tales]. – Astana: «Foliant», 2011. – 432 b. [in Kaz].

24. Tuleubaeva S. «Tusyacha odna noch'» v kazahskoj fol'klornoj tradicii ["One Thousand and one nights" in the Kazakh folklore tradition]. – Almaty: «Arys», 2009. – 200 s. [in Russ]

Омаров Б.Ж.

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
E-mail: b_om777@mail.ru*

КОЧЕВЫЕ СЮЖЕТЫ КАЗАХСКИХ СКАЗОК И ИНДИЙСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ

Аннотация. Устойчивые мотивы, присущие сказкам народов мира, и сюжеты, ставшие основой ряда произведений, приводят к многочисленным выводам. Иногда встречаются общие сюжеты, которые отражаются в сказках нескольких народов. Хотя здесь сохранилась общая сюжетная линия оригинала, его герои действуют в соответствии с понятиями, сущностями каждого народа. Каждая сказка начинается с определенной древней истории. Основная цель работы – определить облик индийских легенд, пропитанных в казахских сказках, рассказать о том, как кочевой сюжет, общий для многих древних памятников, пришел на казахскую почву, как он повлиял на наши литературные реликвии, изменил цвет лица. Для этого был использован метод сравнительного анализа сюжетов индийских сказок и сюжетов в казахских сказках. Новизна исследования – обнаружение сходства и общности в казахских сказках и индийских памятниках. Предполагается, что кочевые сюжеты пронизывают в персидские сказки с индийских памятников, а оттуда переплетаются с мусульманским учением и проникают в казахские сказки. В задачи входит сделать вывод, выделив общие элементы, характерные для казахских сказок и индийских памятников. Что касается результатов исследования, то в литературе народов мира много примеров взаимного сходства сюжетов. Эти сюжеты приходят по-разному, сливаются друг с другом и становятся основой для нового произведения. Несмотря на то, сколько изменений все-таки произошло, узнать его происхождение несложно. Есть сюжеты, общие для всех древнеиндийских памятников, приведенные в статье. Поскольку общечеловеческие ценности лежат в основе истории, общность восприятия времени не создает взаимоисключающих сюжетов.

Ключевые слова: литература, сказка, сюжет, индийские памятники, кочевой сюжет.

Omarov B. Zh.

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
E-mail: b_om777@mail.ru*

NOMADIC PLOTS IN KAZAKH FAIRY TALES AND INDIAN LITERARY MONUMENTS

Abstract. The stable motives inherent in the fairy tales of the peoples of the world, and the plots that have become the basis of a number of works, lead to numerous conclusions. Sometimes there are common plots that are reflected in the fairy tales of several peoples. Although the general storyline of the original has been preserved here, its characters act in accordance with the concepts and essences of each nation. Each fairy tale begins with a specific ancient story. The main purpose of the work is to determine the appearance of Indian legends imbued in Kazakh fairy tales, to tell how the nomadic plot, common to many ancient monuments, came to Kazakh soil, how it influenced our literary relics, changed the complexion. For this purpose, the method of comparative analysis of the plots of Indian fairy tales and plots in Kazakh fairy tales was used. The novelty of the research is the discovery of similarities and commonalities in Kazakh fairy tales and Indian

monuments. It is assumed that nomadic plots penetrate into Persian fairy tales from Indian monuments, and from there they intertwine with Muslim teachings and penetrate into Kazakh fairy tales. The task is to draw a conclusion by highlighting the common elements characteristic of Kazakh fairy tales and Indian monuments. As for the results of the study, there are many examples of mutual similarity of plots in the literature of the peoples of the world. These plots come in different ways, merge with each other and become the basis for a new work. Despite how many changes have occurred, it is not difficult to find out its origin. There are plots common to all ancient Indian monuments given in the article. Since universal human values are at the heart of history, the common perception of time does not create mutually exclusive plots.

Key words: literature, fairy tale, plot, Indian monuments, nomadic plot.

Авторлар туралы мәлімет:

Омаров Бауыржан Жұмаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Омаров Бауыржан Жумаханович, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Information about authors:

Omarov Baurzhan Zhumakhanovich, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Камалов А.К.

Университет «Туран», Алматы, Казахстан

E-mail: abletk@mail.ru

УЙГУРСКИЕ НАРОДНЫЕ ПЕСНИ ҚОШАҚ ОБ УЧАСТИИ УЙГУРОВ СЕМИРЕЧЬЯ В ВОССТАНИИ 1916 ГОДА

Аннотация. Данная статья направлена на исследование уйгурских народных песен жанра «Қошақ», отражающих участие уйгуров из Семиречья в восстании 1916 года, с целью выявления их роли в формировании исторической памяти и национальной идентичности. В рамках исследования проводится сбор и анализ текстов уйгурских народных песен, связанных с событиями восстания 1916 года. Особое внимание уделяется интерпретации этих песен, выявлению основных мотивов и образов, а также анализу их роли в культурно-историческом контексте. Данное исследование вносит новый вклад в изучение уйгурской культуры и истории, обращаясь к малоизученному аспекту использования народных песен в контексте восстания 1916 года и их значения для формирования коллективной памяти уйгурского народа. Исследование основано на методах анализа текстов народных песен с использованием методов этнографии, литературоведения и исторической аналитики. Также применяется контекстуальный подход к интерпретации текстов, учитывая социокультурные и исторические особенности периода. Результаты исследования позволяют выявить основные темы и мотивы уйгурских народных песен «Қошақ», связанных с участием уйгуров Семиречья в восстании 1916 года, а также оценить их влияние на формирование коллективной исторической памяти и национальной идентичности уйгурского народа.

Ключевые слова: песни, Қошақ, Семиречье, восстание 1916 года, уйгуры.

Введение

Уйгурские народные песни, как важная составляющая культурного наследия уйгурского народа, играют значительную роль в передаче исторических событий, обычаев и традиций из поколения в поколение. Одним из ключевых исторических событий, отраженных в уйгурских народных песнях, является восстание 1916 года, которое оказало значительное влияние на судьбу уйгурского народа в Семиречье.

Восстание 1916 года, также известное как "Басмачество", было массовым движением народов Центральной Азии против колониального господства Российской империи и китайского правительства. Уйгуры из Семиречья активно участвовали в этом восстании, выступая за свою независимость и защиту своих прав и интересов.

На протяжении веков уйгурская культура развивалась в условиях многонационального сосуществования, что нашло свое отражение в народных песнях. Жанр "Қошақ" представляет собой особую форму народной поэзии, которая часто используется для передачи исторических событий и героических подвигов.

Цель настоящего исследования заключается в анализе уйгурских народных песен жанра "Қошақ", посвященных участию уйгуров из Семиречья в восстании 1916 года. Мы стремимся выявить основные мотивы, образы и эмоциональные состояния, отраженные в этих песнях, а также оценить их роль в формировании коллективной исторической памяти и национальной идентичности уйгурского народа.

Материалы и методы исследования

Сбор материала: Начальным этапом исследования является сбор уйгурских народных песен жанра "Қошақ", связанных с участием уйгуров из Семиречья в восстании 1916 года. Материал может быть собран из различных источников, таких как архивы, сборники народной поэзии, записи фольклористов и интервью с представителями уйгурского народа.

Анализ текстов: Проводится анализ текстов уйгурских народных песен с целью выявления основных мотивов, образов, эмоциональных состояний, а также ритмических и стилистических особенностей. Важно учитывать контекст и историческую обстановку, в которой были созданы эти песни.

Интерпретация: После анализа текстов народных песен проводится их интерпретация с учетом исторических событий, социокультурного контекста и традиций уйгурского народа. Исследователи стремятся понять, каким образом восстание 1916 года воспринималось и отражалось в уйгурской народной поэзии.

Сравнительный анализ: Проводится сравнительный анализ уйгурских народных песен о восстании 1916 года с другими источниками исследования данного исторического события, такими как исторические документы, мемуары и литературные произведения. Это позволяет оценить уникальность и важность народных песен в передаче исторической памяти.

Контекстуальный анализ: Учитывается контекст, в котором были созданы уйгурские народные песни о восстании 1916 года, включая политические, социальные и культурные аспекты. Это помогает понять их значение для уйгурского народа и их роль в формировании национальной идентичности.

Выводы: На основе проведенного анализа формулируются выводы о роли уйгурских народных песен жанра "Қошақ" в отражении участия уйгуров из Семиречья в восстании 1916 года, их значении для формирования коллективной памяти и идентичности уйгурского народа.

Обсуждение

Тема уйгурских народных песен жанра "Қошақ" об участии уйгуров Семиречья в восстании 1916 года изучена в определенной степени, но может быть рассмотрена более подробно и глубоко. Некоторые исследования фокусируются на этом аспекте уйгурской культуры и истории, но не всегда предоставляют полную картину. Имеющиеся исследования включают в себя анализ текстов уйгурских народных песен, их интерпретацию и попытки понять их роль в историческом контексте восстания 1916 года. Однако, необходимо учитывать, что многие из этих песен могут иметь неоднозначную интерпретацию, и некоторые аспекты их значимости могут требовать дополнительного анализа. Дополнительные исследования могли бы включать в себя более глубокий анализ контекста создания этих песен, их роли в мобилизации и поддержке уйгурского населения в период восстания, а также влияние на формирование исторической памяти и национальной идентичности уйгурского народа. Также возможно проведение сравнительного анализа с другими источниками и материалами о восстании 1916 года для более глубокого понимания контекста и значения этих песен.

Результаты исследования

Участие в восстании 1916 года является одним из важных событий в истории уйгуров Семиречья, которое учеными изучается в основном на основе русских архивных материалов [7; 8; 9]. Наряду с архивными материалами ценным источником информации о событиях того времени являются уйгурские народные песни *қошақ*, повествующие о мобилизации рабочих на тыловые работы (*лашманлиқ*). До сих пор эти песни рассматривались и анализировались в основном как фольклорные произведения. В данной статье предлагается

взгляд на песни *қошақ* с точки зрения историка.

Песни *қошақ* представляют особый жанр народного творчества, в которых отразились важные события в жизни общества [1, с. 3]. Одним их драматических событий, о котором были составлены песни, стало восстание 1916 года, а точнее мобилизация мужского населения на тыловые работы, произведенная царскими властями после подавления этого восстания. Песни о 1916 году собраны казахстанскими учеными и опубликованы во многих сборниках по устному народному творчеству уйгуров. Одно из ранних собраний песен было включено в сборник материалов конференции по истории и культуре уйгуров, состоявшейся в Алма-Ате в марте 1937 г. Этот сборник увидел свет только в 1989 г., во время перестройки. [4] Книга «Уйгурские народные песни» А. Алахунова (1977) не содержит ни одной песни о *лашманлиқ*, однако в изданной в 1979 г. хрестоматии по уйгурской литературе для 9 класса уйгурских школ П.Сабитова, А.Рузиев и Р.Халиков опубликовали небольшой раздел под названием «народные песни 1916 года» [2, с. 296-301]. Наконец, в «Антологии уйгурского фольклора» (1988 г.) даны образцы народных песен под названием «Лашман қошақлири» (песни о мобилизации) [3, с. 28-34]. Песни о событиях 1916 г. в указанных изданиях дополняют друг друга, а иногда повторяются в отдельных частях.

Песни *қошақ* о событиях 1916 г. сконцентрированы на мобилизации рабочих на тыловые работы, которая называется русским словом «рабочи» или уйгурским «*лашман/лашманлиқ*» (мобилизация рабочих). Они описывают отправку рабочих на тыловые работы как трагедию, затронувшую многих людей. В песнях мы не находим упоминаний о сопротивлении указу, однако отрицательное отношение к нему выражено повсеместно. Указ о мобилизации положил начало новому времени, которое перевернуло существующий порядок в обществе (*қозғилип кәтти жаһан*), буквально «сожгло» людей (*бизни көйдүргән заман*) и превратило людей в «слуг». Последнее выражено в словах «в шестнадцатом году мы все стали слугами» (*он алтинчи йилида/малай болдуқ һәммииз*) [4, с. 71; 3, с.32]. Отношение к эпохе перекликается с образом царя Николая, который рисуется как очень жестокий человек, деспот с черными намерениями (*бу пәрманни чиқарған Николай; Николай залим бағри таи; дили қара Николай йаиш балларни алмақта*). Весь акт мобилизации воспринимается в песнях как деяние царя, которое нанесло глубокую душевную рану людям (*бу падишаниң қилиги орнап кәтти жүрәккә*) [2, с. 296].

Сохранившиеся песни были составлены жителями лишь двух уйгурских поселений Семиречья – города Яркенд (ныне: Жаркент) и села Аксу, хотя в них упоминаются названия многих других сел, таких как Ават, Галжат, Долата, Осман-йузи, Киргиз-сай, Кетмень, но выраженные в них мысли и настроение относятся ко всему уйгурскому обществу Семиречья. Хотя песни считаются народными, авторство некоторых из них либо зафиксировано либо в самих песнях, либо установлено исследователями. Так, имя автора Олата есть в самих песнях (*аңлаңлар халайиқлар, Олата ейтқан бейитни*) [4, с. 57]. Другими авторами песен являются Хесамдун из Яркенда, Аманбаки из Аксу. Повествование в песнях ведется как от имени мобилизованных, которые покинули свои дома и направились в европейскую часть России на работу, так и от имени их родных и близких.

Все имеющиеся песни можно тематически и хронологически разделить на следующие циклы: 1) песни о расстреле уйгуров на перевале Кайка, 2) песни о мобилизации, рассказанные от имени призывников 3) песни от имени горюющих родителей рабочих, 4) песни о работе в угольных шахтах и вагонных путях. Тем самым, цикл народных песен о 1916 году предваряются песней о погибших на перевале Кайка и завершаются песней из угольных шахт Юзовки (современный Донецк).

Хроника событий 1916 года, согласно текстам песен, начинается с издания царского указа. «Николай дал приказ мобилизовать на работы тысячу человек» (*буйруқ бәргән Николай/миң лашманчи алсун дәп*) [4, с. 63; 3, с. 30]. Этот приказ был дан уездному

начальнику, который называется в песнях «уяз» или «ояз» (от русского «уезд»). Уездный начальник (ояз), в свою очередь, дал приказ реквизировать каждого третьего мужчину (*ояздин буйруқ кәлди./ үчтин бирини ал дәп*) [2, с. 298]. Непосредственным исполнителем приказа были волостные управители (уйг. *болус*). Когда говорится о мобилизации одной тысячи рабочих, несомненно, речь идет об уйгурах, в целом же по Туркестану это цифра было неизмеримо больше (первоначально: 250 тыс. человек). О том, какой была разрядка для конкретных сел, можно судить из песни, составленной жителем села Аксу: в ней сообщается, что старшина села вызвался выделить сорок джигитов (*қириқ йигит берәй дәп/ қой қолған әллик беши*) [4, с. 68], далее говорится о 65 джигитах, выбранных из общего число в 600 человек (*алтә йүз әллик балини/бир бирдин санап қойди... Атмиш бәш балини / алдигу илғап туруп*) [4, с. 69].

Указ о мобилизации вызвал негодование и печаль у населения, в основном бедняков, на плечи которых легло его исполнение. Они пытались противиться исполнению указа, желая избежать призыва на тыловые работы, даже ссылаясь, что они не рабы (*кәмбәгәлләр жиғлайду/ болусларға бармай дәп; УӘ, с.298*); *рабочига бармаймиз/ немә шунчә қийнайсан?* [4, с. 61]; *лашманлиққа бармаймиз/сетип алған қулуң йоқ* [3, с. 298].

В песнях практически не описываются события, связанные с вооруженными столкновениями во время восстания. Однако песня о погибших на перевале Кайка свидетельствует о том, что мобилизация рабочих не прошла безмятежно. Речитативом в этой песне выступает мысль о *шахидах*, проливших кровь и погребенных на месте сражения. Само слово «шахид», употреблявшийся в отношении мусульман, погибших в сражениях против неверных, показывает, что уйгуры-таранчи рассматривали сражение с русскими как священную войну «газават». При этом память о недавней священной войне с китайцами в Илийском крае была еще свежа: достаточно вспомнить поэтическое произведение Билала Назыма «Газат дар мулки Чин» (Священная война против китайцев). Соберем все упоминания шахидов в песне о погибших на перевале Кайка:

Гуляя вдоль речки, Нашел плетку для лошади. О погибшей молодежи как <i>шахиды</i> Я песню сложил .	Өстәң яқилад менип Ат қамча тепивалдим. <i>Шеһит</i> өлгән балиларни Қошаққа қетивалдим. * * *
Горы перевала Кайка, Пролита их кровь. Когда вонзали в них штыки, Должно быть души кричали.	Қайқа даван тағлири, Төкүлганду қанлири. Тутуп нәйзә салғанда Шеқириғанду жанлири. * * *
Мужчины стали <i>шахидами</i> , Дети остались сиротами.	<i>Шеһит</i> болған әрлири, Йетим қалди баллири. * * *
Враги появились, Перейдя перевал Кайка. Джигиты, ставшие <i>шахидами</i> , Остались, утопая в крови.	Душманлар чиқип кәлди Қайқи үстидин өтүп. <i>Шеһит</i> болған йигитләр Қалди қан билән петип. * * *
Копая могилу, Сломался кетмень. Шахиды Кайки Погибли молодыми.	Йәликни колаветип, Кәтмән қайрилип кәтти, Қайқиниң <i>шеһитлири</i> , Яш туруп өлүп кәтти. * * *

Ставшие шахидами джигиты
Должно быть, лежат в крови.

Shehit болған йигитләр
Қанға бойулуп йатқанду.

Посвящение песни «шахидам», погибшим от штыков русских, означало, что впервые со времени принятия российского подданства уйгуры поставили русских в один ряд с неверными китайцами. Появление исламского дискурса в песнях подтверждается сведениями архивных документов, в одном из которых рассказывается о том, что российские власти привлекли к ответственности жителя с. Корама, который заявлял, что мусульмане не пойдут на войну, а будут воевать с русскими.

Отдавшие жизнь в войне с неверными являются не абстрактными, а конкретными лицами с именами и даже небольшими характеристиками: Тохнияз-батур, который погиб, защищая интересы масс; совсем молодой Мусабай (*кичиккинэ Мусабай*); мужчина постарше по имени Тохсан-ака, который оставил вдовой жену тетушку Гүлшәм; Жарулла с глазами джейрана, который спустился с верхнего селения на своем саврасом коне. Память о расстрелянных сохраняется и в других песнях о мобилизации. В одной из них говорится «когда уходили в рабочие, много людей было расстреляно» (*лашманлиққа маңғанда/ көп адам етилип кәткән*) [2, с. 300].

В уйгурских песнях о мобилизации 1916 года четко обозначен социальный конфликт между имущими и бедняками. Можно было предположить, что акцентирование внимания на социальных противоречиях в уйгурском обществе, обличение реакционных богатых и их союзников - мусульманских религиозных деятелей, является результатом идеологии советского времени, когда впервые стали зафиксироваться тексты песен. Иными словами, песни, записанные в советское время, были «подогнаны» под теорию классово-войсковой борьбы. Однако русские архивные документы показывают, что конфликт этот действительно существовал: простые люди были недовольны тем, как составлялись списки рабочих и требовали справедливости. Песни рассказывают, что в рабочие записывали только детей бедняков, а баи откупали своих детей от мобилизации.

Остались дети баев,
Дав деньги начальникам волостей.
Дети бедняков ушли,
Одетые в рваные чапаны.

Байниң балилири қалди,
Болусларға пул берип.
Гадай баллири кәтти,
Житилған чапан йеппи.
* * *

Богачи не беспокоятся,
Все они лежат дома.
Забрали своих детей
Некоторые, заплатив беку.

Байлар ғәм-қайғу қилмас,
Барчиси өйдә йетип.
Қайтуруп алди балиларни
Бәзиси бәгдин сетип [2, с. 301].

Имевшие доступ к составлению списков волостные, аксакалы, старшины (*йүз беши, аллик беши*) наживались, требуя деньги от людей за то, чтобы исключить их из списков рабочих. Их образы в песнях исключительно негативны, а некоторые из них имеют прозвища с отрицательным смыслом, например, «һажи тонғуз» (хаджи-кабан), «һажи қалмақ» (хаджи-калмак).

Когда забирали на работу,
В Яркенде шел снег.
Волостной Кейимбег-хаджи
Продал нас за деньги.

Лашманлиққа маңғанда,
Яркәнтләргә қар яққан.
Қейимбәг хажи болус
Бизни азчиға сатқан [2, с. 299]
* * *

Все проделки совершает
Ведь сам волостной.
Пусть на том свете
Бог воздаст ему за это.

һәммини қилип жургән
һажи болус әмәсму.
У дунйада худайим
Жажисини бармасму [2, с. 301]

Когда пожаловался пятисотнику,
Он не внял моим словам.
В таких тяжких условиях
Ребята не вернутся здоровыми.

Йуз бешиға жиғлисам,
Сөзгә қулақ салмайду.
Мундақ еғирчиликта
Балилар аман янмайду [2, с. 301]

Ребят Яркенда
Продад хаджи кабан.
Взяв себе деньги,
Отрастил свой живот.

Яркәнтниң балилирини
Һажи тоңғуз сетивәтти
Пулини өзи елип
Қосағини йоғатти [4, с.58]

Когда упрашивал аксакала,
Он “подумаем” – говорит.
“Спросим у волостного
Хаджи-калмака” – говорит.

Ақсақалға йалвурсам,
“Ойлап бақайли”, - дәйду.
“Һажи қалмақ болустин
Сорап бақайли”, - дәйду.

Когда просил аксакала,
Говорит: “Если есть деньги дай”
“Если денег нет у тебя,
на работу отправляйся” говорит.

Ақсақалға йалвурсам,
“Ахчаң болса - бәр”, - дәйду.
“Пулуң болмиса сениң,
Лашманлиққа бар”, - дәйду.

Аксакала много ругал,
Он много угнетал.

Ақсақални көп тиллидим,
Бизгә қилди көп зорлуқ.

Тясячник Халим-волостной
Продался за деньги.

Халим болус миң беши
Ахчиға сетилип кәткән.

Продажными оказались не только чиновники и сельские старейшины, но и члены медицинских комиссий, которые делали заключение о годности призывников к физической работе. С горечью и возмущением авторы песен рассказывают, что доктора признавали негодными сыновей баев, в то время, как бедняков признавали годными для работы, даже если они имели явные болезни:

Комиссия и доктора
Выявляют болезни.
«Пусть бы ты был больным», -
Плачут родители.

Комиссия, дохтурлар
Ағрик-сақни илгәйду.
«Ағрик болуп қалсаң», - дәп,
Ата-ана жиғлайду. [2, с. 299]

Комиссия и доктора
Осматривают молодых ребят.
«Иди вперед», - говоря,
Побивают бедняков.

Комиссия, дохтурлар
Яш балиларни көриду.
«Маң алидға сән өт!», - дәп,
Кәмбәғәлни уриду. [2, с. 298]

В другой песне с сарказмом говорится: «бедные годны (к работе), даже если они плешивые и слепые, а толстых детей баев не берут, говоря «он – больной» (*таз болсиму, кор болсиму/кәмбәғәлләр йәрләйду/семиз байниң баллирини/сән кесәл дәп алмайду*). [4, с. 69]

Мобилизация оказалась уделом бедных слоев населения, которые не могли откупиться, что создает представление о том, что они были просто-напросто «проданы» за деньги российским властям. По описанию авторов песен, угнетатели продали бедняков в рабочие царю Николаю (*Николайга рабочига /сатти бизни залимлар*) [4, с. 61] или продали как скотов (*лашманлиққа кәткәнләр /мал орнида сетилди*) [2, с. 298]. В одной из песен говорится, что рабочие были проданы за пятьсот рублей, однако это, скорее всего,

приближенная и символическая сумма, в общем отражающая денежные отношения, возникшие при отборе людей на тыловые работы:

Открылась германская дорога,	Герман йоли ечилди,
Подрядились извозчики.	Извочиклар қетилди.
Те, кто ушел в рабочие,	Рабочиға кәткәнләр,
Были проданы за пятьсот рублей.	Бәш йүз сомға сетилди. [4, с. 56]

Согласно императорскому указу, возраст мобилизуемых определялся с 19 до 43 лет, но в ходе восстания он был снижен до 31 лет. На деле отбирали совсем молодых людей. В песнях дважды упоминается 22-летний возраст призывников (*рабочиға маңғанда/йигирмә икки йаш едуқ*) [4, с.61]; *жигирмә икки йешилда/ ақ пайтигим тутумда/ биз рабочиға маңғанда*). Последние сравниваются с еще нераспустившимися бутонами роз (*рабочиға кәткән балилар/қизил гүлнің гунчиси*) [4, с. 57], называются «приятными джигитами» (*хойма зилва жишитләр*) (4, с. 60]. Многие из них оставили жен и детей, о которых некому было позаботиться. После мобилизации уйгурские села опустели в прямом и переносном смысле (*хотунлар тола жиглап, яғлиқ учи һөл болди; яш балилар ишқа кетип, мәлә ичи чөл болди*) [4, с. 56].

Отобранных для фронтовых работ молодых мужчин провожали как на войну - было ясно, что многие из них не вернутся домой (*қайтип кәлмаймиз дейишип/ әзиз жандин гәм йегән*) [4, с. 63]. Муллы совершили мусульманский обряд прочтения погребальной молитвы лицом к Мекке (*қилва/қыбла*) – это делалось перед отправкой людей на верную смерть. Однако простые люди молились, чтобы их дети вернулись целыми (*көп адам дуга қилди/ аман-есән янсун дәп* [3, с. 30]. Присутствовавшие уездные начальники (*оязлар*) следили за тем, чтобы не произошло беспорядков:

Когда отправлялись в рабочие,	Рабочиға йезип алди,
Собрав тысячу ребят.	Миң балини яритип.
Читали погребальную молитву,	Намизимизни чүшәргән,
Повернув их лицом к Мекке.	Қилви якқа қаритип. [4, с. 63]

* * *

Мы прошли через Коран,	Куран астидин өттуқ,
Читали муллы.	Моллилар окуп турди.
Чтобы не было беспорядков,	Жедел чикмисун дейишип,
Следили уездные.	Оязлар қарап турди. [4, с. 63]

Группы рабочих-лашманов отправлялись из Джаркента и Аксу в европейскую часть России через Чарын, Алма-Ату и Пишпек (ныне Бишкек). Слова песни о том, что в Пишпеке работали в «угольных шахтах» (*Биз Пиштеккә барғанда/шилидуқ комүр хаңда* [4, с. 66] следует рассматривать как возникшее при устном распространении песен замену названия какой-то российской местности на известное простым людям слово «Пишпек». Из сравнения разных публикаций песен очевидно, что замена слов, а иногда целых выражений была свойственна традиции устного народного творчества. Это относится и к сообщению о том, что уйгуры Алма-Аты (в другом издании: «население Алма-Аты») помогали рабочим с едой, где первоначальное слово «хәлқи» скорее всего было позже заменено словом «уйғурлири», что было логично для той ситуации:

Нам уйгуры Алматы	Алмута уйғурлири бизгә
Давали угощения.	Чажан килди йолларда.
Были рады мы за это,	Хошал болдуқ улардин,
Говорил им «спасибо».	Рәхмәт ейттуқ уларға

Любопытно употребление здесь китайского слова «чажан» (хлеб-соль, угощение, банкет) [5, с. 380]. Здесь речь идет только о снабжении призывников на фронтовые работы продуктами питания.

Дорога была тяжелой для бедняцкой молодежи, у которой не было теплой одежды (*соғларда елип барди/кәмбәгәлни қахиитип* [2, с. 300]; *Яркендтин чиқип кәттүк/ Алмүтига берип йәттүк/ қишиниң күни соғларда/ азапни тола тарттүк*) [4, с. 62]. Трудности включали и трехмесячное пребывание в Пензе, где власти не знали, куда направить рабочих (*қаян бершини билмәй/Пензида үч ай турдүк/жандарма полициядин тугимәс азап көрдүк*, [4, с. 67]). Из воспоминаний Мустафы Чокая нам известно, что мобилизованные рабочие из Туркестана еще до начала Февральской революции 1917 г. застревали на железнодорожных перегонах в Пензе, Сызрани, Самаре и других городах, а власти не знали, что с ними делать, но и вернуть их обратно домой не решались. [6, с. 93] При этом в этих городах с рабочими обращались очень плохо. Впрочем, полицейские Семиречья также жестоко обращались с призывниками на работы как с преступниками, погоняя их плеткой:

Когда обнимались, прощаясь,	Қучақлишип көрүшкәндә,
Надзирали уездные.	Оязлар қарап турған.
«Иди садись на арбу», - говоря,	«Маң һарвуға чүшкин», – дәп,
Погоняли плетками.	Қамчилап уруп турған. [4, с. 63]

Из песен видно, что рабочих собирались направить на прифронтовые районы «рыть окопы» (*бизни Николай алганда/акоп қолайсән дегән*) [3, с. 30]. Однако уйгурских *лашманов* направили в Юзовку, где они работали в угольных шахтах и на вагонных путях. Группу рабочих из Яркенда возглавлял мужчина по имени Хесамдун. От его имени описывается каторжная работа, за которую рабочим платили гроши (*айлигимга бәш тәңгә*), кормили только черными сухарями (*қара сухар нан*), а люди замерзали из-за отсутствия теплой одежды (*кийим кечак йокидин, бир мунчилар тонлидук*). Вот как описываются условия работы в шахтах Юзовки:

Прибыв в Юзовку,	Юзовкиға барғанда,
Мы работали в угольной шахте.	Ишлидук көмүр ханда.
Работая днем и ночью,	Кечә-күндүз ишләпму,
Мы не наедались хлеба.	Зади тоймидук нанға. [2, с. 34]
	* * *

Внизу в шахте темно,	Хаңниң асти қаранғу,
Мы не знали, как идти.	Маңалмидук йол тепип.
Руки опухли,	Қоллар қапирип кәтти,
Принимая камни за уголь.	Көмүр дәп ташни тешип.
	* * *

Переноса носилками уголь,	Зәмбилдә көмүр тошуп,
Руки наши опухли.	Қоллар қапирип кәтти.
От угольной пыли	Көмүрниң күли билән
Сердце покрылось пятнами.	Йүрәк датлишип кәтти. [4, с. 65]
	* * *

Работаем мы по ночам,	Кечиләрдә ишләймиз,
Вывозя уголь из шахт.	Хаңларда көмүр ташқа.
Погоняя, бьют нас	Чапсан бол дәп уруду,
По голове плеткой	Қамчиси билән башқа. [2, с. 34]

В песне о Юзовке говорится о смерти многих молодых людей в шахтах (*лашманлиққа кәткәнләр/ ятқан йери сайдадур; қизилгүлдәк жигитләр/ хаңларда өлүп кәткән*), а ее автор Хесамдун упоминает о своем друге Тудахуне, который умер в шахте (*Тудахун женим достум/ хаң үстидә жан бәргән*).

Песня о Юзовке составляет последнюю часть в цикле песен *қошақ* о событиях 1916 года. Остается неизвестной судьба уйгурских рабочих, мобилизованных по царскому указу. Произошедшие вскоре политические события – две русские революции, установление

советской власти в Семиречье, гражданская война, массовый расстрел таранчей большевиками – оттенили события 1916 года. Только спустя двадцать лет большевики начали фиксировать тексты уйгурских народных песен *қошақ* о мобилизации рабочих на тыловые работы и осмысливать значение событий 1916 г. в истории уйгуров Семиречья.

Анализ народных песен *қошақ* о событиях 1916 г. показывает, что они содержат вполне достоверные и аутентичные сведения, которые находят подтверждение в русских архивных документах и дополняют их отдельными деталями. Однако, в отличие от архивных материалов, в центре сохранившихся песен находится не само восстание или сопротивление уйгуров выполнению царского указа о мобилизации рабочих на тыловые работы, а сама мобилизация и тяжелые условия работы в шахтах и на вагонных путях в европейской части Российской империи. В них исторические события повествуются не с точки зрения российских властей, как в архивных документах, а с точки зрения самих уйгуров. При этом в песнях *қошақ*, конечно, мы имеем дело с «эмоциональной» информацией: в отличие от сухих архивных документов, в песнях передается отношение людей к тем или иным явлениям и событиям, передается их настроение - чувства возмущения, боли, сожаления, сострадания, любви. Без этой информации наши представления о значении восстания 1916 года в жизни уйгуров Семиречья были бы неполными.

Литература:

1. Əлахунов 1977 - Уйғур хәлиқ қошақлири. Топлиғучи А. Əлахунов. Алмута: Қазақстан ССР «Наука» нәшрияти, 1977. – 184 с.
2. Уйғур әдәбияти. Хрестоматия. 9 синип. Түзгүчиләр П.Сабитова, А. Рузиев, Р. Халиқов. Алмута: Мектеп, 1979.
3. Уйғур фольклориниң антологияси. Алмута: «Наука» КазССР, 1988.
4. Яңливаштин туғулған уйғур хәлиқи. Алмута: «Қазақстан», 1989.
5. Уйгурско-русский словарь. Под ред. Э.Наджиба. М: Советская энциклопедия, 1968.
6. Котюкова Т.В. Восстание 1916 года: штрихи к историческому портрету // Восстание 1916 года в Туркестане: документальные свидетельства общей трагедии. Сборник документов и материалов. Москва: Марджани, 2016. – С. 24-105.
7. Кабиров М. Очерки истории уйгуров Советского Казахстана. Алма-Ата: Наука КазССР, 1975.
8. Рузиев М. Возрожденный уйгурский народ. Алма-Ата: Казахстан, 1976.
9. Brophy D. Uyghur Nation. Reform and Revolution on the Russia-China Frontier. Cambridge MA – London: Harvard University Press, 2016.

References:

1. Əlahunov 1977 - Ujғur həliқ qoshakliri [Uyghur Halik spoons]. Topliғuchi A. Əlahunov. Almuta: Қазақстан SSR «Наука» nəshriyati, 1977. – 184 s. [in Uigur]
2. Ujғur әдәбияти. Hrestomatiya. 9 sinip [Uighur literature. Chrestomathy. 9th grade]. Tүzgүchilär P.Sabitova, A. Ruziev, R. Halіkov. Almuta: Mektep, 1979. [in Uigur]
3. Ujғur folkloriniң antologiyasi [Uigur folklor anthology]. Almuta: «Наука» KazSSR, 1988. [in Uigur]
4. Yanlivashtin tugulgan uigur halky [Uighur people born in Yanlivash]. Almuta: «Kazakstan», 1989. [in Uigur]
5. Ujgursko-russkij slovar' [Uyghur-Russian dictionary.]. Pod red. E.Nadzhipa. M: Sovetskaya enciklopediya, 1968. [in Rus.]
6. Kotyukova T.V. Vosstanie 1916 goda: shtrihi k istoricheskomu portretu [Uprising of 1916: touches to the historical portrait]// Vosstanie 1916 goda v Turkestane: dokumental'nye svidetel'stva

obshchej tragedii. Sbornik dokumentov i materialov. Moskva: Mardzhani, 2016. – S. 24-105. [in Rus.]

7. Kabirov M. Ocherki istorii ujugurov Sovetskogo Kazahstana [Essays on the history of the Uighurs of Soviet Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1975. [in Rus.]

8. Ruziev M. Vozrozhdenyj ujugurskij narod [Revived Uyghur people]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1976. [in Rus.]

9. Brophy D. Uyghur Nation. Reform and Revolution on the Russia-China Frontier. Cambridge MA – London: Harvard University Press, 2016.

Камалов А.К.

«Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail:abletk@mail.ru

ҰЙҒЫР ХАЛЫҚ ӘНДЕРІ ҚОШАҚ ЖЕТІСУ ҰЙҒЫРЛАРЫНЫҢ 1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІСКЕ ҚАТЫСУЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Бұл мақала Жетісудан шыққан ұйғырлардың 1916 жылғы көтеріліске қатысуын көрсететін "Қошақ" жанрындағы ұйғыр халық әндерін олардың тарихи жады мен ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлін анықтау мақсатында зерттеуге бағытталған. Зерттеу барысында 1916 жылғы көтеріліс оқиғаларына байланысты ұйғыр халық әндерінің мәтіндерін жинау және талдау жүргізіледі. Бұл әндерді түсіндіруге, негізгі мотивтер мен бейнелерді анықтауға және олардың мәдени-тарихи контекстегі рөлін талдауға ерекше назар аударылады. Бұл зерттеу 1916 жылғы көтеріліс контекстінде халық әндерін қолданудың аз зерттелген аспектісіне және олардың ұйғыр халқының ұжымдық жадын қалыптастыру үшін маңыздылығына сілтеме жасай отырып, ұйғыр мәдениеті мен тарихын зерттеуге жаңа үлес қосады. Зерттеу этнография, әдебиеттану және тарихи аналитика әдістерін қолдана отырып, халық әндерінің мәтіндерін талдау әдістеріне негізделген. Кезеңнің әлеуметтік-мәдени және тарихи ерекшеліктерін ескере отырып, мәтіндерді түсіндіруге контекстік тәсіл де қолданылады. Зерттеу нәтижелері Жетісу ұйғырларының 1916 жылғы көтеріліске қатысуымен байланысты ұйғыр халық әндерінің негізгі тақырыптары мен мотивтерін анықтауға, сондай-ақ олардың ұйғыр халқының ұжымдық тарихи жады мен ұлттық бірегейлігін қалыптастыруға әсерін бағалауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: әндер, Қошақ, Жетісу, 1916 жылғы көтеріліс, ұйғырлар.

Kamalov A.K.

«Turan» University, Almaty, Kazakhstan

E-mail:abletk@mail.ru

UYGUR FOLK SONGS KOSHAK ABOUT THE PARTICIPATION OF THE UYGURS OF SEMIRECHYE IN THE UPRISING OF 1916

Abstract. This article is aimed at studying Uyghur folk songs of the “Koshak” genre, reflecting the participation of Uyghurs from Semirechye in the 1916 uprising, in order to identify their role in the formation of historical memory and national identity. As part of the study, the texts of Uyghur folk songs related to the events of the 1916 uprising are collected and analyzed. Particular attention is paid to the interpretation of these songs, identifying the main motifs and images, as well as analyzing their role in the cultural and historical context. This study makes a new contribution to the study of Uyghur culture and history by addressing the under-researched aspect of the use of folk songs in the context of the 1916 uprising and their significance in shaping the

collective memory of the Uyghur people. The research is based on methods of analyzing the texts of folk songs using the methods of ethnography, literary criticism and historical analytics. A contextual approach to the interpretation of texts is also applied, taking into account the sociocultural and historical characteristics of the period. The results of the study make it possible to identify the main themes and motives of the Uyghur folk songs “Koshak” associated with the participation of the Uyghurs of Semirechye in the uprising of 1916, as well as to assess their influence on the formation of the collective historical memory and national identity of the Uyghur people.

Key words: songs, Koshak, Semirechye, uprising of 1916, Uighurs.

Сведения об авторе:

Камалов Аблет Каюмович, доктор исторических наук, профессор Университета «Туран», Алматы, Казахстан.

Автор туралы мәлімет:

Камалов Аблет Каюмұлы, тарих ғылымдарының докторы, «Тұран» университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Information about author:

Kamalov Ablet Kayumovich, Doctor of Historical Sciences, Professor at the University of «Turan», Almaty, Kazakhstan.

Редакцияның мекен-жайы: 050100,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты «Қазақстан
шығыстануы» журналының редакциясы
Сайтқа сілтеме: <https://journal.shygystanu.kz/index.php/main>
Тел: 8 (727) 261 16 01. E-mail: kazvostok.jurnal@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму
министрлігінде 2021 жылдың 16 тамызында тіркелген,
куәлік № KZ54VPY00039118
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда,
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.